

ОБЩИЯТ ИСК ЗА НЕОСНОВАТЕЛНО ОБОГАТЯВАНЕ В НЯКОИ СМЕСЕНИ ЮРИСДИКЦИИ

ИРИНА БОГДАНОВА

Катедра „Гражданскоправни науки“

Резюме: Студията прави опит да проследи по какъв начин еволюцията на идеята за създаване общ фактически състав на неоснователното обогатяване в класическата двойка „противостоящи“ си групи правни семейства, а именно тези от романо-германски тип и тези, принадлежащи към англо-саксонското семейство, оказва влияние върху рецепцията на института в някои смесени юрисдикции. Изяснено е, че научният интерес към тези хибридни правни системи е обясним с огромния сравнителен, юриспруденциален и исторически потенциал, който те притежават, бидейки подложени на едновременно влияние на common law и на континенталното право. И именно това позволява чрез проследяване на рецепцията на избраните от тях модели да бъде взето становище по някои въпроси, свързани със систематиката на правото, и в частност с въпроса дали може и трябва правото на неоснователно обогатяване да бъде структурирано чрез една генерална клауза. Затова и в настоящото изложение, след представяне на някои особености на едни от най-динамично развиващите се смесени юрисдикции като Южна Африка, Шотландия, Квебек, Луизиана, Бразилия и Израел, е направен извод, че техният подход, в по-голяма или по-малка степен, свидетелства за една трайна тенденция на възприемане на общ иск за неоснователното обогатяване. Това на свой ред съставлява сериозен аргумент в полза на идеята, че модерният цивилистичен подход в материята на неоснователното обогатяване трябва да остане именно този на възприема-

* Асистент по гражданско и семейно право в ЮФ на СУ „Св Климент Охридски“, ibogdanova44@gmail.com.

* Assistant Professor in Civil and Family Law at the Faculty of Law, Sofia University „St. Kliment Ohridski“, ibogdanova44@gmail.com.

нето на общо правило без това непременно да означава изоставяне на типологията на специалните средства за имуществено уравниение.

Ключови думи: общ фактически състав на неоснователното обогатяване, смесени юрисдикции, сравнително право, субсидиарност.

ON THE CONCEPT OF GENERAL ENRICHMENT CLAIM IN SOME MIXED LEGAL SYSTEMS

IRINA BOGDANOVA
Civil Law Sciences Chair

Abstract: It should be said that, historically, civilian and common law jurisdictions approached unjustified enrichment so differently that meaningful comparison seemed an almost impossibly difficult task. And though until recently one could say with some confidence that acceptance of a general principle against unjustified enrichment was one of the hallmarks of a Civilian system of law, the emergence in modern times of the concept of mixed legal systems increasingly raises again discussions about whether or not the law of unjustified enrichment should be systemized by accepting or not a general clause. For their comparative, jurisprudential and historical interest as systems in which the traditions of the Common Law and the Civil Law have interacted and intermingled over centuries, and, more recently, as possible sources of inspiration, some solutions in mixed-legal systems, concerning the general enrichment claim, are discussed in the present article. A conclusion is drawn that without exception, the origins of enrichment law in the major mixed systems-which here I shall take to be Israel, Brazil, Louisiana, Quebec, Scotland and South Africa-lie in the Civil Law tradition. And thus the legislative experience in those mixed legal systems serves us as an argument in favour of the idea that the modern civilian approach in the law of unjustified enrichment is the acceptance of a general clause with confined field of operation through the originally French concept of "subsidiarity".

Keywords: general enrichment claim, unjustified enrichment, mixed legal jurisdictions, comparative law, subsidiarity.

I. Common law срещу цивилистичната традиция и общият иск за неоснователно обогатяване

Типологията на система, която съдържа само специални средства за имуществено уравниение при размествания *sine causa*, е годна да даде регламентация само за специални случаи на неоснователно обогатяване, които имат силно ограничен нормативен потенциал и често оставят „помежду си и покрай

себе си“ твърде много неуредено пространство и законови празноти¹. За сравнение една генерална клауза в материята на неоснователното обогатяване има преимуществото да приюти всички възможни бъдещи случаи на неоправдани имуществени размествания поради неограничения си нормативен потенциал,

създавайки хармоничност и баланс в една нормативна система. Но и винаги остава общият страх, че нормативното закрепване на общ иск за неоснователно обогатяване, който има неограничен потенциал и приложно поле, ще създаде възможност да бъдат заобиколени други нормативни правила и ще „абсорбира“ вече съществуващите специално създадени за определени случаи искове за неоснователно обогатяване. И тези колебания и страхове ясно личат във все още продължаващия дебат относно възможността, а и нуждата да бъдат създадени краен брой правила чрез генерални клаузи, които да обхващат всичко. Същевременно, взимайки класическата двойка „противостоящи“ си групи правни семейства, а именно тези от романо-германски тип и тези,

принадлежащи към англо-саксонското семейство, вероятно бихме казали, че възприемането на общ иск за неоснователно обогатяване е една от запазените марки на континенталната правна система².

И това е лесно обяснимо, като си дадем сметка, че историята на формулиране и еволюцията на идеята за общ фактически състав на неоснователното обогатяване ни отвеждат както към римскоправните кондикции, така и към по-късните интерпретации, които античните текстове получават в трудовете на глосаторите и коментаторите³. Именно дейността на последните безспорно съставлява стъпка към утвърждаване не само на общ принцип за недопусти мост на неоснователното обогатяване, но и на общо средство за защита в полза на обеднелото се лице⁴, чиито корени според някои изследователи могат да бъдат открити и в каноническото право⁵. Затова още през XVI век именно каноническата доктрина, след като е допълнително усложнена, бива използвана от учените от школата на испанските схоластици⁶ като отправна точка при

¹ **Jooste**, Christian, Eltjo **Schrage**. Subsidiarity of the General Action for Unjust Enrichment (Part 1). J. S. Afr. L. 1, 2016, 3–5. ² **Maxqueen**, Hector. Unjustified Enrichment, Subsidiarity and Contract. In – Mixed Jurisdictions Compared: Private Law in Louisiana and Scotland. (Ed. by V. Palmer & E. Reid). Edinburgh University Press, 2009, 322–354. ³ **Hallebeek**, Jan. The concept of unjust enrichment in late scholasticism. Nijmegen: Gerard

Noodt Instituut. 1996, 119. ⁴ Според **Dawson**, John. *Unjust Enrichment : A Comparative Analysis*. Chicago. 1951, 65– 66 нито глосаторите, нито техните по-късни последователи – коментаторите, са имали на мерение да преработват правния ред с помощта на общ иск за неоснователно обогатяване. ⁵ **Hallebeek**, Jan. *Op.cit.*, 119. ⁶ Според това учение реституцията не следва да бъде ограничена до актовете, които имат значение за християнските църковни практики на изповедите. Реституцията обхваща много повече и включва, *inter alia*, изпълнението на поето договорно задължение, връщане

302

формулиране теорията за реституцията, инспирирана по всяка вероятност и от идеята на Аристотел за корективната справедливост⁷.

При все това едва Hugo de Groot е този, който извежда идеята за несправедливото обогатяване от моралната теология⁸, превръщайки теологичните концепции в юридически такива⁹. Hugo de Groot настоява да бъде признат общия иск за неоснователно обогатяване, който да се прилага за всички случаи, в които определено лице е придобило една полза *sine causa* от имуществото на друг или би могъл (за в бъдеще) да придобие такава. Така благодарение на учението на естественоправната школа, рационалния позитивизъм на просвещението и хуманизма, идеята за общ иск за неоснователно обогатяване през XVIII век се настанява все по-трайно в Европа, за да получи своята кулминация през XIX век в епохата на големите кодификации във Франция, Австрия, Германия и Италия. При все това подходите на различните национални юрисдикции силно варират. Така, докато във Франция общата претенция за неоснователно обогатяване запазва своя извънкодификационен характер до преди последната реформа на ГК на Франция от 2016 г.¹⁰, то в Германия още с приемането на БГБ през 1900 г. по нормативен път бива закрепена обща клауза за в материята на неоснователното обогатяване с параграф 1 на § 812 БГБ. Оттук и под влиянието на немския и на френския правен модел в повечето правопорядъци на цивилното право (романо-германското семейство) се дава положителен отговор на въпроса дали може и трябва правото на неоснователно обогатяване да бъде систематизирано чрез възприемане на генерална клауза, която не само да функционира като обяснение за отделните случаи на неоправдани имуществени размествания, но и като самостоятелен източник на задължения¹¹.

на това, което е придобито незаконно или неоправдано, обезщетяването на вреди, включи

телно неимуществени такива. ⁷ Така **Zimmermann**, Reinhard. *Unjustified Enrichment. The Modern Civilian Approach*. Oxford Journal of Legal Studies, 1995, № 15, 403–429. ⁸

Dawson, John. *Indirect Enrichment*. In – *Ius Privatum Gentium: Festschrift für Max Rheinstein*. (Ed. by E. von Caemmerer, S. Mentschikoff and K. Zweigert). 1969, vol. II, 789–818. ⁹ Още по въпроса у **Митев**, Красимир. Възникване и развитие на идеята за общ

фактически състав на неоснователното обогатяване. В: Правната наука – традиции и актуалност. Пловдив: Унив. изд. Паисий Хилендарски“, 2012, с. 310–311.¹⁰ С новелата на art.1303 Code Civile Fr. бе закрепена изрично по нормативен път общата претенция за неоснователно обогатяване, като с art. 1303–3 бе потвърдена и нейната субсидиарна природа. Целта на създадените новели е да кодифицират вече съществуващия юриспруденциален режим на този квази-контракт. **Descheemaeker**, Eric. L'enrichissement injustifié: The Reform of 10 February 2016 in a Historical and Comparative Perspective (July 1, 2019). 3 Tribonien (2019), Forthcoming. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3447009>¹¹ Общ иск за неоснователно обогатяване се съдържа в Αστικός κώδικας [Civil Code] (Greece) §904(1)(i); Codice civile [Civil Code] (Italy) §2041(1); Código civil [Civil Code] (Portugal) §473; Polgári Törvénykönyv [Civil Code] (Hungary) §361(1); Kodeks cywilny [Civil Code]

303

Диаметрално противоположни са процесите, протичащи в англо-американската система, където до сравнително скоро изобщо не можеше дори да се говори за някаква обща концепция за неоснователно обогатяване (unjust enrichment)¹². Това е така, доколкото еволюцията на правото на неоснователно обогатяване в common law се основава на един сравнително безпринципен подход, който стъпва върху неясно и аморфно множество от средства за реституция, признати от правото и принципите на справедливостта¹³. Това често се обяснява както с определени исторически дадености, така и с прецедентния характер на common law. Едва през миналия век се правят опити за цялостно реконструиране на онази част от правото, която се определя като реституционно право (law of restitution) чрез обединяване и подчиняване на различни реституционни претенции, насочени към възстановяване на status quo ante посредством налагането на задължение за връщане на онова, което ответникът (обогатил се) е получил в резултат на незабранено от закона прехвърляне на права (блага), които обаче не му се следват и той не е оправомощен да ги задържи¹⁴. Проблем пред създаване на единна концепция в англо-американското право обаче се оказва обстоятелството, че самите понятия за реституция и за неоснователно обогатяване се използват или като взаимнозаменими¹⁵ и синонимни, или като наименования на различни явления, което внася допълнително объркване и отразява освен друго, още и засега фрагментарния характер на състоянието на тази част от common law¹⁶. Затова и не е учудващо, че в едни случаи деликтното право и правото на не-

(Poland) §405; Občanský zákoník [Civil Code] (Czech Republic) §451; Občiansky zákonník [Civil Code] (Slovakia) §451; Obligacijski zakonik [Civil Code] (Slovenia) §190; Облигационно право [Law of Contracts] (Bulgaria) §59(1); Burgerlijk Wetboek [Civil Code] (The Netherlands) §6:212(1); Civilinis Kodeksas [Civil Code] (Lithuania) §6.237(1); Võlaõigusseadus [Law of Obligations] (Estonia) §3(3), 1027; Civillikums [Civil Code] (Latvia) §2391 – 2392.¹² В терминологично, а и семантично отношение може се каже, че

терминът unjust enrichment се отнася до несправедливо настъпило обогатяване, причинено от unjust factor като грешка, липса на воля, насилие, заплаха, докато идеята, която оформя цивилистичната концепция за unjustified enrichment е липсата на правно основание за настъпилото обогатяване. Така и **Sirena, Pietro**. The DCFR – Restitution, Unjust Enrichment and Related Issues. *European Review of Contract Law*, 2008, № 4, 445.¹³ **Dickson, Brice**. Unjust Enrichment Claims: A Comparative Overview. *The Cambridge Law Journal*, 1995, № 54, 100–126. Available from: JSTOR, www.jstor.org/stable/4508037.¹⁴ Виж **Zimmermann, Reinhard**. Unjustified Enrichment: The Modern Civilian Approach. *Oxford Journal for legal studies*, 1995, №15, 413.¹⁵ Въпросът е дискуссионен, тъй като има редица автори, които застават на позицията, че реституцията няма нищо общо с неоснователното обогатяване. Най-детайлно различните становища са представени у **Dietrich, Jorg**. Restitution: A New Perspective. Sydney: Federation Press, 1998.¹⁶ **Nicholas, Barry**. Unjust Enrichment and Subsidiarity. – In: Scintillae Iuris, Studi in Memoria di Gino Gorla, Milano, 1994, vol. III, 2037–2045.

304

основателно обогатяване се разглеждат като дялове на правото на реституция (law of restitution¹⁷), а в други се настоява, че водещата концепция е не тази на реституцията, а на неоснователното обогатяване. Като последица от това второ допускане е изказано и разбирането, според което неоснователното обхваща три самостоятелни сфери, а именно: реституционни претенции, които могат да бъдат едновременно определени като такива in personam и in rem, като тук основанието е справедливостта; чисто лични претенции за реституция, при които се цели връщане, възстановяване (*известно като 'subtractive' restitution, restoration, което може да се определи като неоснователно обогатяване в тесен смисъл*); претенции за реституция, насочени към възстановяване на ползите, придобити чрез неправомерни действия (disgorgement). Видимо става дума за една твърде нехомогенна група защитни средства, част от които не съвсем оправдано биват определяни като имуществени претенции, насочени към преодоляване на неоснователното обогатяване. И това е така, защото голяма част от хипотезите, които се твърди че дават основание за подобни иски (remedies), за романската и германската правна традиция представляват безспорни случаи на деликтна отговорност или на отговорност за договорно неизпълнение.

Има и нещо друго, което прави трудно приложима цивилистичната традиция за общ фактически състав на неоснователното обогатяване към common law действителността – докато в основата на цивилистичния подход към неоснователното обогатяване е залегнало разбирането, че следва да бъдат санкционирани онези случаи на имуществени размествания, в които липсва основание¹⁸, то в common law фокусът е върху реституцията, като последица от конкретно събитие¹⁹. Затова и не ответникът следва да докаже наличие на някакво основание за задържане на обогатяването, а ищецът

следва да ус танови наличието на един или повече unjust factors (несправедливи причини)²⁰. Същевременно кръгът от unjust factors е по-скоро казуистичен и развит чрез съдебната практика, поради което и възможните „несправедливи причини“ теоретично са с неограничен брой, макар и някои автори да сочат, че

¹⁷ **Grantham**, Ross, Charles Rickett. Disgorgement for Unjust Enrichment. – *The Cambridge Law Journal*, 2003, № 62, 159–180, Cambridge University Press on behalf of Editorial Committee of the Cambridge Law Journal Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/4508974>,

Accessed: 22-02-2018 08:17 UTC ¹⁸ Така **Grantham**, Rose, Charles **Rickett**, Disgorgement for Unjust Enrichment?, *The Cambridge Law Journal*, Vol. 62, No. 1 (Mar., 2003), pp. 159–180, Cambridge University Press on behalf of Editorial Committee of the Cambridge Law Journal Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/4508974>, Accessed: 22-02-2018 08:17 UTC

¹⁹ Така **Dickson**, Brice. Op.cit.,115. ²⁰ **Krebs**, Tomas. In defence of unjust factors. In – *Unjustified Enrichment: Key Issues in Comparative Perspective*. (Ed.by D. Johnston & R. Zimmermann).Cambridge: Cambridge University Press. 2002, 76–100.

305

понастоящем са около 13 на брой²¹. Сред тях могат да бъдат посочени наличието на грешка, измама, заплашване, като в търсене на по-систематичен подход някои автори обособяват три групи фактори: такива, при които от волята на солвенса не може да се изведе намерение да бъде дадено; случаи на „несъзнателно получаване“ (най-вече като резултат от различни пороци на волята) и такива, при които определена законодателна политика налага предоставянето на претенция за връщане на даденото. За съжаление партикуларността на тези „unjust factors“, липсата на обединяващ критерий, а така и колебанията относно твърде произволния принцип, на който последните биват утвърждавани в case law²², все по-често поставят под съмнение въобще съществуването на правно-техническа концепция за неоснователно обогатяване²³. Защото, както е замислено в common law, сякаш самото наименование неоснователно обогатяване е единствено изразител на една по-обща концепция за всички случаи, в които законът налага задължение за реституция,²⁴ без изобщо да може да се говори за систематизация на тази част от правото чрез признаване съществуването на общ фактически състав на неоснователното обогатяване.

Тези кратки бележки върху еволюцията на идеята за общ фактически състав на неоснователното обогатяване дават да се разбере, че класическата двойка противостоящи си групи правни семейства (*тези, които принадлежат към романо-германския правен кръг и тези, които гравитират около англо-саксонския правен кръг*) възприемат противоположни подходи при решаване на въпроса **дали въобще трябва правото на неоснователно**

обога твяване да бъде систематизирано чрез възприемане на генерална клауза²⁵, която не само да функционира като обяснение за отделните случаи на неоправдани имуществени размествания, но и като самостоятелен източ

²¹ По въпроса за unjust factor, виж **Johnstone**, David, Reinhard **Zimmermann**. Comparative Law of Unjustified Enrichment. Cambridge: Cambridge University Press, 2004, 37–75.

²² **Meier**, Sonja. Unjust Factors and Legal Grounds. In – Unjustified Enrichment: Key Issues in Comparative Perspective. (Ed. by D. Johnston & R. Zimmermann). Cambridge: Cambridge University Press. 2002, 37. ²³ До този извод достига и **Alvin W. L.** An Introduction to the Law of Unjust Enrichment. *Malayan Law Journal*, 2013, №5, Research Collection School of Law. Available at: https://ink.library.smu.edu.sg/sol_research/1228

²⁴ Виж по този въпрос **Grantham**, Ross, Charles **Rickett**. On the Subsidiarity of Unjust Enrichment. *Law Quarterly Review*, 2001, №117, 273–299.

²⁵ Това безспорно се дължи на редица различия между цивилистичния и common law подхода, обусловени от различните модели на правно мислене, доминиращите правни традиции, различните исторически дадености, особеностите на системата на правните източници и т.н. Относно различните класификационни подходи при групиране на съвремениите частноправни национални правопорядъци по правни семейства виж детайлното и задълбочено изложение у **Матеева**, Екатерина. Към учението за правните семейства в съвременността през призмата на частното право. – *Год. CV. Юрид. фак.*, 86, 2019, 78–148.

306

ник на задължения. Оттук и особеностите на рецепцията на европейския романски, респективно германски цивилистичен модел и на казуистичния common law подход поставят особено остро въпроса за приемането или отричането на идеята за унификацията на правото на неоснователно обогатяване чрез възприемането на общ иск в някои смесени (хибридни) юрисдикции.

II. Общият иск за неоснователно обогатяване в някои смесени юрисдикции

1. Бележки върху понятието за смесена юрисдикция

Идеята за съществуване на смесени юрисдикции, които някои автори разглеждат като „третото правно семейство“²⁶, е принципно модерна концепция, която поставя нови предизвикателства пред усилията на учените компаративисти за групиране на съвременните национални правопорядъци по правни семейства. И макар понятието **смесени правни системи**²⁷ (хибридни юрисдикции²⁸) напоследък да придоби особена популярност в редица съвременни²⁹ изследвания³⁰, особено в материята на неоснователното обогатяване³¹, то съдържанието на понятието остава силно дискуссионно. Понастоящем липсва единомислие относно това какво точно обозначава тази словоформа, като са изказани различни предложения, които силно варират с оглед на възприети те

класификационни критерии и избраната методология. Така според едни изследователи като хибридни или смесени могат да бъдат определени само онези правни системи, които са подложени на едновременното влияние на common law и на континенталното право. Затова тези смесени правопорядъци биват оправдано определяни като феномен от позицията на съвременната компаративистика³², доколкото по изключителен начин „комбинират“ римскоправни разрешения, чийто проводник е класическата цивилистична традиция в Европа и английското право като вдъхновител за common law въобще.

²⁶ **Palmer**, Vernon V. *Mixed Jurisdictions Worldwide : The Third Legal Family*. United Kingdom: Cambridge University Press. 2001, 9–19. ²⁷ **Palmer**, Vernon Valentine. Two Rival Theories of Mixed Legal Systems. *Electronic Journal of Comparative Law*, 2008, № 1, Available from: www.ejcl.org/121/art121-16.pdf ²⁸ Относно понятието за смесени юрисдикции виж **Palmer**, Vernon V. *Mixed Jurisdictions Worldwide : The Third Legal Family*. United Kingdom: Cambridge University Press. 2001, 8–13. ²⁹ Едно от най-новите и задълбочени изследвания по въпроса е това на J. du Plessis, Jack du. *Comparative Law and the Study of Mixed Legal Systems*. The Oxford Handbook of Comparative law. (Ed. by M. Reimann & R. Zimmermann). N.Y.: Oxford Univ Press. 2006. ³⁰ **Reid**, Kenneth. The Idea of Mixed Legal Systems. *Tulane Law Review*, 2003, № 78, 1–78. ³¹ **Maxqueen**, Hector L. Unjustified Enrichment in Mixed Legal Systems. *Restitution Law Review*, 2005, № 13, 21–33. ³² Така **Матеева**, Екатерина, Цит съч. с. 85.

307

Оттук и в българската доктрина смесените правни системи коректно биват определяни като национални правопорядъци, които съдържат елементи, характерни за два или повече различни правни кръга, или такива, в които елементи (норми и даже цели правни институти), типични за две или повече различни правни семейства, се преплитат в особена функционална „симбиоза“³³. Близо до така даденото определение е разбирането, според което, за да може даден правопорядък да бъде определен като смесен, е нужно същият да представява „основно цивилистична система, която е попаднала под влиянието на англо-американското право“³⁴. В тази връзка се изтъква още, че самият механизъм, по който се осъществява „смесването“, предполага рецепция на континентални разрешения на принципни въпроси, които обаче се дават от англо-американска система от правораздавателни институции, което често, и въпреки честото наличие на кодификации на писаното право, води до приоритизиране на отделни юриспруденциални разрешения.

Разбира се механичното „смесване“ на common law елементи и институти от континенталното право не се счита достатъчно за определянето на един правопорядък като хибриден, доколкото според някои следва да е

възможно определянето на водещата юридическа традиция – романо-германската или англо-американската. Оттук и се счита, че влиянието на други елементи като религиозно и обичайно право, а така и традиционното местно писано право, няма решаващо значение при изясняване особения смесен характер на дадения национален правопорядък. Този рестриктивен подход и изключването на елементи от обичайното и религиозното право се критикува от привържениците на т.нар. плуралистичен подход, според които към смесените национални правопорядъци следва да бъдат причислени и онези системи, в които доминират елементи от обичайно и религиозно право, съчетано със смесване на елементи от *common law* и цивилистичната правна традиция. Това дава повод на някои компаративисти да приемат, че за да бъде определена дадена правна система като смесена, е напълно достатъчно да бъде доказано съжителството на какви да е елементи от различен порядък – обичайно право и религиозни елементи, институти на цивилистичната традиция, а така и такива, характерни за *common law*³³. Един подобен разширителен подход, базиран на не съвсем ясен критерий на „смесване“, позволява да се говори за: правни системи от европейски континентален тип, съчетаващи елементи на романския и германския правен кръг, правни системи, съчетаващи елементи на трите основни

³³ **Матеева**, Екатерина, Цит. съч., с. 135. ³⁴ Така **Kötz**, H. *The Value of Mixed Jurisdictions*. *Tulane Law Review*, 2003, 435 – 439, **Palmer**, Vernon V. *Mixed Jurisdictions Worldwide : The Third Legal Family*. Vol. 2nd ed. Cambridge University Press, 2012, 7–15. ³⁵ Тази теза е формулирана от **Hooker**, M. B. *Legal Pluralism: An Introduction to Colonial and Neo-Colonial Laws*. Oxford: Oxford Univ Press. 1975.

правни кръга – двата континентални (романски и германски) и англо-американския, правни системи, съчетаващи елементи на континенталното (романо-германското) и обичайното право, правни системи, съчетаващи елементи на континенталното (романо-германското) и обичайното право и т.н.

За съжаление един подобен подход, отвъд възможността да служи като възможен коректив на по-скоро евроцентричния модел, по който в съвременността се води компаративистичният дебат за мястото и значението на хибридните правни системи, е твърде безпринципен и не предлага надеждни класификационни критерии, които да имат методологичен потенциал да отговорят на въпроса за систематичното място на смесените системи. Не става и ясно с какво предложеният плуралистичен подход допринася за отговора на водещия въпрос, а именно дали смесените юрисдикции следва да бъдат третираны като самостоятелен правен кръг наред с основните правни семейства или трябва да се разглеждат като подгрупи в рамките на

съответното „основно“ правно семейство, чиито доминиращи общи белези носят. В тази връзка считам, че подкрепа заслужава изразеното в най-новите изследвания у нас, посветени на проблема за еволюцията на правните семейства в съвременността през призмата на частното право, а именно, че **всяка от тези групи правни системи от смесен тип („хибриди“) би трябвало да бъде систематично подреде на като подвид към това от основните правни семейства, чиито най-характерни черти носи като доминиращи и на тази основа да се открояват гражданскоправните клонове и институти, засегнати от едни или други национални или регионални („автохтонни“) особености**³⁶. Според цитирания автор, ако подобни доминиращи „алфа-правни“ белези, предопределящи по несъмнен начин принадлежността на съответните правни системи към някой от основните правни кръгове, не могат да бъдат открити, то смесените юрисдикции следва да бъдат обособени в нов, самостоятелен правен кръг, чието съществуване да бъде признато редом с общоприетите до момента основни правни семейства в света³⁷.

2. Генерализиране на отговорността за неоснователно обогатяване в някои смесени юрисдикции

При все това, който и от тези подходи за дефиниране на хибридните правни системи да бъде възприет с оглед определяне на тяхното място в системата на съвременните правни семейства, по-важното е, че чрез конструкцията на

³⁶ **Матеева**, Екатерина, Цит. съч., с. 137, където авторът уместно подчертава, че един подобен подход би способствал за определянето на онези черти, които съществено типизират даден правопорядък от гледна точка на определени критерии и предопределят принадлежността му към една или друга група от правни системи, носещи повече или по-малко същите общи признаци като доминиращи. ³⁷ Пак там.

смесените юрисдикции не само могат **по емпиричен път да бъдат изпробвани концепции, които са се появили в различни национални доктрини**³⁸, но и често те дават възможност да бъде взето най-доброто разрешение от комбинацията между „двата свята“, този на континенталното право и на common law³⁹. Нещо повече, смесването на различни модели и подходи позволява извършването на преценка относно правилността на определени правни политики и концепции при организацията на дадена материя чрез възприемане на генерални (общи) правила, за което допринася отвореността на смесените системи към влияние от различни национални юрисдикции. Това обяснява и техният **сравнителен, юриспруденциален и исторически потенциал, що се отнася до разрешаване на въпроси, свързани със систематиката на пра**

вото и взаимодействието между отделни институти, а отчасти и интереса към смесените юрисдикции в научния дискурс, посветен на формулирането и еволюцията на идеята за общ фактически състав на неоснователното обогатяване⁴⁰. А че подходът на основните представители на т.нар. смесени юрисдикции сочи, в по-голяма или по-малка степен, на една трайна тенденция на възприемане на общ иск за неоснователното обогатяване, може да бъде силен аргумент в полза на това, че модерният цивилистичен подход в материята на неоснователното обогатяване е именно този на възприемането на общо правило. Без, разбира се, това непременно да означава изоставяне на типологията на специалните средства за имуществено уравниение. И именно подобен извод бихме могли да формираме при преглед на едни от най-динамично развиващите се, поне що се отнася до института на неоснователното обогатяване, смесени юрисдикции – Южна Африка, Шотландия, Квебек, Луизиана, Бразилия и Израел. Опитът на тези правни системи свидетелства за огромния структуриращ потенциал на една обща клауза в материята на неоснователно то обогатяване.

2.1. Южна Африка

Много често, когато се говори за института на неоснователното обогатяване в Южна Африка, се казва, че той е „като доведено дете на облигационно то право“. И тази фраза може да бъде лесно разбрана, като си дадем сметка, че неоснователното обогатяване често се определя като най-цивилистичната

³⁸ Така **Visser**, Daniel. Cultural Forces in the Making of Mixed Legal Systems. *Tulane Law Review*, 2003, 41–78.

³⁹ **Kötz.**, Н. Op.Cit., p. 439. ⁴⁰ **Неслучайно** някои автори сравняват смесените юрисдикции и сравнителноправния подход, който те ползват при изследване на една комплексна правна фигура, с алхимията, разбирана като изкуство на „трансмутацията“ и превръщането на една форма в друга. Така **Rahmatian**, Andreas. Alchemistic Metaphors in Comparative Law: Mixed Legal Systems, Reception of Laws and Legal Transplants, *Journal of Civil Law Study*, 2018, №11, Available at: <https://digitalcommons.law.lsu.edu/jcls/vol11/iss2/2>.

част от едно иначе прецедентно по своя характер право. За това допринася силното влияние на *ius commune* и римскоправната традиция, които продължават да се ползват като авторитетни източници на позоваване в южноафриканското право на неоснователно обогатяване, доколкото, разбира се, разрешенията, които те предлагат, са съвместими с условията на съвременното правосъзнание⁴¹. Отделно от това, за съхраняването на цивилистичната концепция за неоснователно обогатяване в Южна Африка решаващо значение оказва и възприемането на Юстиниановите кондикции, които преминават в това, което е известно днес като Roman–Dutch law, и които в съчетание с ня

кои идеи на пандектизма, се разглеждат като коректив, приложим в случаите на неоснователно обогатяване.

Стъпвайки на една **толкова здрава цивилистична традиция в материята на неоснователното обогатяване, правото на Южна Африка не може да ос тане незасегнато от тенденциите на континента, насочени към признаване на общ иск (общ фактически състав) на неоснователното обогатяване**⁴².

Първите опити за генерализиране на отговорността за неоснователно обогатяване в Южна Африка се свързват с името на De Vos, който още през 1951 г. застава на позицията, че припознаването на отделни случаи на неосно вателно обогатяване само по себе си означава, че правото е тръгнало по пътя към възприемане на един, макар и субсидиарен, общ иск за неоснователно обогатяване заедно с т.нар. класически обогатителни искове. Авторитетът на De Vos и убедителността на използваната от него аргументация превръщат в доминиращо (поне до преди 1966 г.) разбирането, че южноафриканското пра во признава съществуването на един субсидиарен общ иск за неоснователно обогатяване, който се прилага към онези случаи, които са извън приложното поле на класическите искове за неоснователно обогатяване. **Надеждата е по добна субсидиарна претенция по-късно да се развие в една всеобхватна (all catch-up) категория, която няма да съществува като допълнение към отделни претенции, а по-скоро, която ще обхваща цялата материя на не основателно обогатяване.** Това обаче така и не се случва, тъй като с постановяването през 1968 г. на злополучното решение по делото *Nortje v Pool*⁴³, възможността да бъде признат общ иск за неоснователно обогатяване е отречена.

⁴¹ **Beatson, Jack., Eltjo Schrage.** Cases, Materials and Text on Unjustifi ed Enrichment. Oxford: Hart Publishing. 2003, 27–29.

⁴² **Sonnekus** Unjustifi ed Enrichment in South African Law.2008. **Plessis, Jack du.** The South African Law of Unjustifi ed Enrichment. 2012.

⁴³ 1966 (3) SA 96 (A) По делото било установено, че е сключен договор, по силата на който едно лице се задължава срещу заплащане на възнаграждение от страна на собственика на земята да търси каолин. При изпълнение на така възложеното били открити големи залежи на каолин, но по причина, че договърът не бил сключен в изискуемата форма, оказало се, че същият е нищожен и въз основа на него не може изпълнителят да търси възнаграждение. Това принудило последния да предяви иск за неоснователно обогатяване,

Основният аргумент на решаващия състав е страхът, че ако бъде призната една подобна твърде обща претенция, то тя няма да може да бъде удържа на в разумни граници и би съставлявала причина за взривяване на една вече съществуваща система от правила. И макар през 1994 г., когато Върховният съд в Южна Африка повторно бива приканен да прогласи съществуването на общ иск за неоснователно обогатяване по делото

Kommisararis van Binnelandse

Inkomste v Willers⁴⁴, решаващият състав за втори път да отказва да стори това, то мотивите на съда са симптоматични за заявената готовност това да се случи в близкото бъдеще. Според мнението на мнозинството съдии по Kommisararis van Binnelandse Inkomste v. Willers с решението по делото Nortje v Pool не толкова бива изключена възможността да бъде признат общ иск за неоснователно обогатяване, а по-скоро се изтъква, че това може да стане по всяко време *ad hoc*, като така бъде легитимирано съществуването на отговорност за неоснователно обогатяване включително и за случаи, които до този момент не са разрешавани по този начин, или дори в разрез с вече възприети разрешения по сходни случаи. При все това в Kommisararis van Binnelandse Inkomste v. Willers нуждата от признаване на общ иск за неоснователно обогатяване е спомената някак *obiter dictum* и отчасти колебливо, което внася още повече смут и неразбирателство⁴⁵. При така създадената се ситуация през 1996 г. правна комисия (the South African Law Commission) прави проучване по въпроса, но препоръчва да не се предприемат никакви законодателни мерки, с които ситуацията да бъде нормативно уредена, а да бъде оставено развитието на общ иск за неоснователно обогатяване на съдилищата и юриспруденцията. Така се стига до решението по делото McCarthy Retail Ltd v Shortdistance Carriers, което се счита за поредната стъпка по посока генерализиране на отговорността за неоснователно обогатяване. Според мнозинството от съдии южноафриканското по подобие на римското право не признава съществуването на един консолидиран общ иск за неоснователно обогатяване, въз основа на чиято абстрактност и обобщеност, да бъдат извеждани разрешения за конкретни случаи, а са

като твърдял, че с действията си е увеличил стойността на земята, което е рефлектирало в обогатяване и на самия собственик. Основният проблем, пред който се изправя съдът, се свежда до това, че в съществуващата юриспруденция за подобрене се приема само онова, което има материален, веществен израз, и оттук се явява твърде спорно дали откриване на нови физически свойства на земя може да съставлява подобрене. Отделно от това, на растват сериозно и опасенията, че признаване качеството подобрения на нещо неосезаемо, би отворило твърде широко възможността за водене на подобни иски. Решението е цитирано по Serfontein, A. What is wrong with modern unjustified enrichment law in South Africa? – *De Jure*, 2015, 388–410, достъпно на

<http://dx.doi.org/10.17159/2225-7160/2015/v48n2a7>⁴⁴ Цитирано по Beatson, Jack, Eltjo Schrage. Cases, Materials and Text on Unjustified Enrichment. Oxford: Hart Publishing.

2003, 91.⁴⁵ Visser, Daniel. Rethinking unjustified enrichment: A perspective of the competition between contractual and enrichment remedies. *Acta Juridica*, 1992, 203–236.

източник на задължения, бидейки по този начин и основа за признаването на самостоятелен общ иск. За достигане до подобни резултати способства и наблюдаващото се в юриспруденцията разширяване на приложното поле на признати специални претенции за имуществено уравнение, който процес по необходимост предполага и признаване на едно общо основание, а имен но нуждата да бъдат коригирани ситуации на неоправдано имуществено разместване в съответствие с общия принцип за недопустимост на неоснователното обогатяване⁴⁶.

От тази отправна точка се осъществява понастоящем академичният дебат в Южна Африка, който е основно концентриран около колизията между необходимостта от признаване на общ иск за неоснователно обогатяване и опасенията, че съществува възможност същият да „абсорбира“ съществуващите стари претенции за неоснователно обогатяване, което или ще освободи правото от сегашния казуистичен подход, или ще вне се хаос⁴⁷. Така някои автори съзират в общия иск за неоснователно обогатяване възможност за възстановяване на всички неоправдани имуществени размествания дори в случаите, в които старите формули са неприложими⁴⁸. Според други, ако бъде приет общ иск, той ще е по-скоро суплемент и допълнение към вече съществуващите стари искове и основната му цел би била да запълва празноти, което е свързано и със схващането, че правото на неоснователно обогатяване е последна възможност за защита на ищеца⁴⁹. Напоследък широка популярност придобива революционният опит на Daniel Visser⁵⁰ за реформа на правото на неоснователно обогатяване в Южна Африка чрез използване на немския модел Wilburg-Von Caemmerer. Предлага се да бъдат изоставени „неразбираемите и фрагментарни“ римскоправни кондикции и да бъде възприето деление на исовете за неоснователно обогатяване съобразно механизма на настъпване на обогатяването, като се обособят претенции, при които става дума за преминаване директно на блага *sine causa* и такива, при които обогатяването е настъпило по начин, различен от прякото престаиране. Въпреки безспорните достойнства на предлагания реформаторски модел,

⁴⁶ Van Zyl, Deon Hurter. The general enrichment action is alive and well. *Acta Juridica*, 1992, 115–130.

⁴⁷ Whitty, Nail, Daniel Visser. Unjustified Enrichment. In– Mixed Legal Systems in Comparative Perspective: Property and Obligations in Scotland and South Africa. (Ed. by R Zimmermann, D Visser and K Reid). 2004, 405–406.

⁴⁸ Plessis, Jack du. Towards a rational structure of liability for unjustified enrichment: thoughts from two mixed jurisdictions. *South Africa Law Journal*, 2005, 122–143.

⁴⁹ Sonnekus, J. C. Unjustified Enrichment in South African Law. South Africa: LexisNexis. 2008.

⁵⁰ Ibid.

ционното единство жертва много от основополагащите принципи за правото на неоснователно обогатяване в Южна Африка.

Споровете продължават и до днес, а колебанията и несигурността създават основа да бъдат формулирани различни модели на структуриране и реорганизация на неоснователното обогатяване в Южна Африка. По този повод Du Plessis сочи, че съвременното развитие на правото на неоснователно обогатяване дава неудовлетворителни резултати, като последица от придържане към една партикуларна регламентация, която отделните искове за неоснователно обогатяване осигуряват. Това според Du Plessis може да бъде променено или ако бъдат създадени нови специални искове (като такива за случаите на наложено обогатяване, на обогатяване чрез използване на чужди имуществени права и блага и т.н.), или ако се признае съществуването на една обща претенция за неоснователно обогатяване, която поради своята обобщеност и абстрактност притежава потенциала да намери приложение към всички възможни бъдещи хипотези на неоправдани имуществени размествания. **От гледна точка на правна политика и начина, по който този нов иск за неоснователно обогатяване трябва да „съжителства“ с вече съществуващите форми на защита, Du Plessis предлага: или общата претенция да бъде създадена като остатъчна и субсидиарна категория (приложима само за случаите на дефицит на регулативния потенциал на съществуващите искове); или да се създаде един същински общ фактически състав на неоснователно обогатяване, който да абсорбира старите формули на обогатителни искове (което крие рискове за стабилността на правната система и което от правно-историческо гледище може по-скоро да се определи като бедствие); или да бъде признат общ иск, който да действа заедно с класическите искове за неоснователно обогатяване, които да конкретизират съдържанието на претенцията за определени случаи**⁵¹.

2.2. Шотландия

По подобие на Южна Африка и пред Шотландия стои предизвикателството, наречено **общ иск за неоснователно обогатяване, чийто структуриращ потенциал се оказва съмнителен (поне за някои)**. Правото на неоснователно обогатяване в Шотландия привлича значителен научен интерес от 1900 г. насетне не само заради смесения характер на правната система⁵², но и поради това, че е изоставена английската концепция за реституция, за

⁵¹ Plessis, Jack du. Towards a rational structure, Op.cit., 142–143. ⁵² Правната система в Шотландия в исторически план възниква и се развива под едновременно влияние на common law традициите и континенталния подход към правото, като съотношението на силите на влияние варира през различните периоди. Виж Schrage, Eltjo, Jack Beatson Op.cit., p. 69, а така и Schrage, Eltjo. The Law of Restitution: the History

да бъде напълно възприет цивилистичният подход, оцветен с индивидуалистичен национален маниер при разрешаване проблемите на неоснователното обогатяване⁵³. Тези тенденции могат да бъдат проследени още до глави 7 и 8 от Книга I - *Institutions of the law of Scotland*⁵⁴ на Stair,⁵⁵ озаглавени съответно "Restitution" и "Recompense или Remuneration", които наименования се счита, че Stair е извлякъл от названията "restitution" и "recompense", употребени от Тома Аквински в *Summa Theologica*⁵⁶. Според повечето съвременни учени Stair използва принципи на *ius commune* и каноническото право, за да създаде рамка за развитието на право на неоснователно обогатяване в Шотландия,

включително откривайки пътя към признаване на общ иск за неоснователно обогатяване. За тази цел Stair отрича делението на облигациите в римското право на такива *ex contractu, vel quasi ex contractu, ex maleficio, vel quasi ex maleficio*, като вместо това предлага класификация, според която задълженията са такива, основани на съгласие (*conventional*) и такива, които се налагат от волята на Бог (*obediential*). И макар терминът неоснователно обогатяване да не се среща никъде в Институтите на Stair, според по-късни интерпретатори е безспорно, че тази област е обхваната от трите части, озаглавени съответно *Restitution, Repetition* и *Recompense*, които се разглеждат като наложени облигации. Stair изяснява, че реституцията (*restitution*) представлява задължение,

по силата на което човек е задължен да възстанови благата, взети от друг, като това задължение никога не може да се основава на предшестващо съгласие или мълчаливо такова⁵⁷. В частта, озаглавена *Recompense*, Stair включва на първо място гестията, придържайки се към римскоправния модел, а във вто рата част включва общо задълженията, които възникват в случаите, в които

of Dutch Legislation. – In: *Unjust Enrichment: The Comparative Legal History of the Law of Restitution* (Ed.by Schrage, E.L.J). Duncker & Humblot . 1995, 323–333. ⁵³ Hogg, Martin, A. *Lowlands to Low Country: Perspectives on the Scottish and Dutch Law of Unjustified Enrichment*. – *Electronic journal of comparative law*, 2001, №5, Available from: <http://www.ejcl.org/ejcl/51/art51-1.html>. ⁵⁴ Виж MacQueen, Hector, William David Hamilton Sellar. *Unjust enrichment in Scots law*. – In: *Unjust Enrichment: The Comparative Legal History of the Law of Restitution* (Ed.by Schrage, E.L.J). Berlin: Duncker & Humblot . 1995, 291–292.

⁵⁵ Viscount Stair, *The Institutions of the Law of Scotland* (1681; 2nd edn, 1693), MacQueen, Hector, William Sellar. *Unjust enrichment in Scots law*. – In: *Unjust Enrichment: The Comparative Legal History of the Law of Restitution* (Ed.by Schrage, E.L.J). Duncker & Humblot. 1995, 291. ⁵⁶ Виж Reid, Dot. Thomas Aquinas and Viscount Stair: The influence of scholastic moral theology on Stair's account of restitution and recompense. – *Journal of Legal*

29, 189–214.⁵⁷ Нещо което самият Grotius поддържа в DE IURE BELLI, което обаче според някои е последица от една не съвсем коректна интерпретация на делението, възприето от Grotius. По този въпрос виж MacQueen, Hector. The Sophistication of Unjustified Enrichment: A Response to Nils Jansen. – *Edinburgh L. Rev.* 2016, № 20, 312–325.

315

едно лице се е облагодетелствало в ущърб на друг, без последният да е имал намерение да извърши дарение. Stair описва това като естествено задължение и цитира Цицеро, сочейки, че е несправедливо и срещу природата на нещата едно лице да увеличи благосъстоянието си във вреда другиму.

По-късното развитие на правото на неоснователно обогатяване в Шотландия сочи на следване на създадения от Stair модел при формиране на определени прецеденти (case law), което и способства за постепенното утвърждаване на неоснователното обогатяване като самостоятелен дял на правото, различен от договорното и деликтното право. За това свидетелства и доктрината на т.нар. “three Rs.”, според която претенциите за restitution, recompense и recompense представляват иски за неоснователно обогатяване, всеки от които има различно приложно поле. Според най-разпространената класификация разделението между трите претенции се провежда с оглед предмета на иск,

респективно съдържанието на задължението за реституция, макар и въпросът да е дискуссионен⁵⁸. Постепенно се утвърждава разбирането, че **repetition** представлява иск за възстановяване на средства, като предмет на иска може да бъде само парична сума, докато **restitution** е иск за възстановяване на каквито и да било материални блага, различни от пари. За сравнение **recompense** се счита за иск за обезщетение за случаите, в които ответникът е обогатен за сметка на ищеца⁵⁹.

По причина, че на практика повече от случаите на неоснователно обогатяване касаят прехвърляне на парични суми, то и repetition се утвърждава като обогатителен иск с най-голямо значение и практическа стойност. Това отчасти предопределя и мястото на иска **recompense**, който се разглежда в доктрината като по-скоро добавъчна претенция, към която ищецът може да прибегне в случаите, в които ползата е получена от ответника по някакъв начин и при обстоятелства, различни от договор или предполагаем договор, и по този начин се превръща в събирателна категория за случаите на непряко обогатяване⁶⁰. Оттук и все по-често се казва, че така както е формулиран **recompense**, не е нищо повече от общ иск за неоснователно

⁵⁸ Whitty, Nail. Rationality, nationality and the taxonomy of unjustified enrichment. – In:

Unjustified Enrichment: Key Issues in Comparative Perspective. (Ed. by D. Johnston & R. Zimmermann). Cambridge: Cambridge University Press, 2002, 684–685.⁵⁹ Според една част от съвременната шотландска съдебна практика в основата на всяка една от тези претенции е общият принцип на недопускане на неоснователното обогатяване, докато според други, свързващият фактор е не друг, а липсата на намерението на ищеца да предостави на другата страна определена парична сума или друга имуществена облага (repetition и restitution) Виж Hogg, Martin. Unjustified enrichment in Scots law twenty years on: Where now? – *Restitution Law Review*, 2006, № 14, 1–20.⁶⁰ В подобен смисъл е изложеното в: Sellar, William. Unjust Enrichment. – In: *The Laws of Scotland: Stair Memorial Encyclopaedia*, 1996, Vol. 15, §§ 73–86.

316

обогатяване или че представлява аналог на общ иск⁶¹ за неоснователно обогатяване⁶², което се споделя и от съдебната практика в Шотландия поне до средата на 1990 г. В допълнение искът *recompense* се разглежда с известни отклонения или като субсидиарен и остатъчен обогатителен иск, или като общ иск за неоснователно обогатяване, или поне като претенция, която притежава потенциала да се превърне в общ иск за неоснователно обогатяване.

Въпреки до тук изложеното и в Шотландия, по подобие на Южна Африка, въпросът дали съществува или не общ иск за неоснователно обогатяване, е силно дискуссионен. Колебанията са засилени от сравнително ограничени брой юриспруденциални актове, които съдържат произнасяне в тази насока в съчетание с ограниченото приложно поле на иска за *recompense* като последица от изискването за директност на преминаването на блага, а така и за връзка между обедняването и обогатяването, а според някои – и по причина на доктрината на субсидиарността⁶³. Изказват се и опасения, че съвременно то развитие на *recompense* като общ иск за неоснователно обогатяване бива възпрепятствано в началото на XX в. основно от несигурността и неяснотата относно неговото приложно поле и граници.

Тази дискусия е придружена и от оживен академичен дебат, който отразява поне отчасти и споровете около нуждата да се създаде друга структура в рамките на института на неоснователното обогатяване, чрез която да се гарантира по-голяма кохерентност (което при сегашното деление на „three Rs.“ се оказва, като че ли невъзможно). Основно критиката срещу класификацията на „three Rs.“ в материята на неоснователното обогатяване се свежда до това, че *restitution*, *repetition* и *recompense* не сочат на самостоятелни основания (в материалноправен смисъл), а по-скоро са средства за защита, но в процесуален смисъл. По тази причина и след 1998 г. се прави опит за промяна на възприетата таксономия, като с решението по делото *Shilliday* е прието

⁶¹ Вижда се, че водещите за цивилистичната традиция фигури на *negotiorum gestorum*

и *actio de in rem verso*, от които се твърди да започва еволюцията на идеята за общ иск за неоснователно обогатяване, не оказват почти никакво влияние за развитието на тази концепция в Шотландия. Това може да бъде обяснено не само с постепенния упадък и отдалечаване от римскоправните концепции в Шотландия, но и с обстоятелството, че слушайте, които в континенталната правна система са част от приложното поле на *actio de in rem verso* и *action negotiorum gestorum contraria*, в Шотландия са изместени от употребата на претенцията *recompense*. Така **MacQueen**, Hector, William **Sellar**. *Unjust enrichment in Scots law*. – In: *Unjust Enrichment: The Comparative Legal History of the Law of Restitution* (Ed. by Schrage, E.L.J). Duncker & Humblot, 1995, 289–293.⁶² Едно от най-задълбочените изследвания по въпроса е това на **MacQueen**, Hector. *Unjustified Enrichment, Subsidiarity and Contract*. – In: *Mixed Jurisdictions Compared Private Law in Louisiana and Scotland*. (Ed. by Palmer, Vernon Valentine, and Elspeth Christie Reid) . Edinburgh University Press. 2009, 322–354.⁶³ Така **Whitty**, Nail, *Op.cit.*, p. 658, p. 679.

317

за неправилно разбирането, че основанието на даден иск е ‘*recompense*’, тъй като *recompense* е последица, отговор на определено събитие, а не е самото събитие и в този смисъл не е и основанието за ангажиране на отговорността на ответника в отделни случаи на неоснователно обогатяване⁶⁴.

Така постепенно от сферата на материалното право, където служат като деноминатор за основните категории облигационни задължения за „обезщетяване“ на неоснователното обогатяване, „three Rs“ преминават в сферата на процесуалното право⁶⁵. Тези промени провокират и някои крайни мнения в посока на пълното изоставяне на класификацията на „three Rs.“ като деле ние без практическа стойност, което предположение е съпроводено с предположения за възприемане на немския модел на разделение на претенциите за неоснователно обогатяване⁶⁶, което е особено актуално като предложение за реформа и в Южна Африка, както стана ясно. Тези опити за модернизация не на шотландското право на неоснователно обогатяване обаче са обект на консенсус в доктрината, но същите все още не са намерили своето място в юриспруденцията. При все това не следва да се забравя, че основната идея за реорганизацията на материята на неоснователното обогатяване в Шотландия е подчинена на нуждата от разграничаване на определени случаи на неоснователно обогатяване и конкретизирането на тази иначе абстрактна концепция, което може да бъде постигнато с възприемане на немския модел. Това обаче отново поставя въпроса за мястото и значението на една обща претенция за неоснователно обогатяване в новата структура, като дебатът остава открит⁶⁷.

2.3. Луизиана

За сравнение в Луизиана този дебат следва да се счита нормативно раз решен с включването през 1995 г. в ГК на американския щат на общ иск за неоснователно обогатяване, за който се предвижда да може да бъде предявен само при липса на друг иск⁶⁸. Както съдържанието, така и механизмът на

действие на така кодифицираната обща клауза следват континенталния модел, за което особено способстват редица дадености на конкретната история

⁶⁴ **Hogg**, Martin. Unjustified enrichment in Scots law twenty years on: Where now? [2006] RLR 1. ⁶⁵ **Whitty**, Nail, Op.cit., pp. 886–890. ⁶⁶ **Wolffe**, James. Enrichment by improvements in Scots law. In – Unjustified Enrichment: Key Issues in Comparative Perspective. (Ed. by D. Johnston & R. Zimmermann). Cambridge: Cambridge University Press. 2002, 384–430. ⁶⁷ **MacQueen**, Hector L. The Sophistication of Unjustified Enrichment: A Response to Nils Jansen. Edinburgh L. Rev, 2016, № 20, 312–325. ⁶⁸ **Oakes**, Jeffrey L. Article 2298, the Codification of the Principle Forbidding Unjust Enrichment, and the Elimination of Quantum Meruit as a Basis for Recovery in Louisiana. – *Louisiana Law Review*, 1996, № 56, Available from: <https://digitalcommons.law.lsu.edu/lalrev/vol56/iss4/5>.

318

ческа епоха. След продажбата на Луизиана от страна на Наполеон, останала в историята като „vente de la Louisiane“, цивилистичната традиция по тези земи бива съхранена единствено благодарение на енергичната съпротива, оказана от креолите. Това именно позволява кодификацията на гражданското право в Луизиана в областта на неоснователното обогатяване да следва почти неотклонно разрешенията, възприети във Френския ГК от 1803 г. Затова и първоначално в т.нар. Дигести на Луизиана от 1808 г. (*Louisiana Digest of Orleans*, 1808), а по-късно и в гражданските кодекси от 1825 г. и така от 1870 г. по нормативен път бива признато съществуването единствено на *condictio indebiti* и *actio negotiorum gestorum*, докато други възможни хипотези на неоснователно обогатяване остават извън законодателната рамка на кодекса. Причина за това е безкритичното следване на рестриктивния подход на френския граждански кодекс от 1804 г., който в категорията квази-договори също дава регламентиран единствено на случаите на недължимо платеното (*paiement de l'indu*) и воденето на чужда работа без натоварване (*gestion d'affaires*), за които се счита, че са специални проявления на един по-общ принцип на недопусти мост на неоснователното обогатяване. Обяснението за това е, че принципът за недопустимост на неоснователното обогатяване, учени като Pothier и Domat

считат за твърде неясен и отвличен, за да бъде изпълнен в нормативно правило. Въпреки авторитета на Pothier, неговите идеи за справедливостта като самостоятелен източник, който може да послужи като основание за претенция за отстраняване на неоснователно обогатяване, не се приемат първоначално нито от юриспруденцията във Франция, нито от съдилищата в Луизиана.

И в Луизиана, по подобие на ситуацията във Франция, в първите години след кодификацията хипотезите на неоснователно обогатяване, които не попадат в приложното поле на кодифицираните *condictio indebiti* и *gestio*, за

почват да се разрешават посредством изкуствено разширяване на приложното поле на последните. Включително за определени случаи се създава фикция за съществуващ договор или се използва фигурата на *gestion d'affaires anormale*,

позволяваща *actio gestio d'affaire* да бъде приложен и към хипотези, в които гесторът действа без *animus rei aliena gerandae*, но когато като последица от извършените действия, доминусът бива обогатен⁶⁹. Тази конструкция обаче заслужено се критикува като твърде тромава и незадоволителна, а в съдебната практика се все по-често се говори за необходимостта да бъде признат общ иск за неоснователно обогатяване. Катализатор за тези процеси в Луизиана се превръща още и „брожението“ сред някои френски автори в полза на утвърждаването на неоснователното обогатяване като източник на облигационни

⁶⁹ **Колен**, Амброаз, Анри **Капитан**. Елементарен курс по френско гражданско право. Т. 2, Кн. 1 и 2. Задължения и договори. Обща теория и източници. София, 1929, с. 917.

отношения и за превръщането на *actio de in rem verso* в самостоятелен иск⁷⁰. Оттук невъзможността съществуващата нормативна уредба да предостави разрешение в редица случаи на неоснователно обогатяване заедно с непригодността на *gestion d'affaires anormale*, вдъхновяват Върховния съд на Луизиана, по подобие на Френския Касационен съд, да признае с поредица от съдебни решения съществуването на обща претенция за неоснователно обогатяване⁷¹. Решително обаче формулата на *actio de in rem verso*, като общ иск за неоснователно обогатяване, бива изведена в мотивите към прословутото дело *Minyard v. Curtis Products, Inc.*, 251 La. 624, 205 So.2d 422 (La.1967), където съдът разглежда спор по повод изпълнението на договор за изработка на определена конструкция.

От фактите по делото е установено, че в предишно производство *Minyard*, в качеството му на подизпълнител, бива осъден от страна на главния изпълнител по процесния договор за изработка да заплати в полза на последния обезщетение на договорно основание заради доказано използване на дефектни материални от *Minyard* при осъществяване на възложената му работа. При това положение *Minyard* предявява иск срещу производителя на дефектните материали *Curtis Products*⁷². При обосноваване на исковата си претенция *Minyard* изтъква, че договорната му претенция по отношение на лицето, от което е закупил дефектните материали, е погасена по давност, поради което *Minyard* решава да насочи иска си директно срещу производителя на тези дефектни материали, макар и между тях да не е налице директна връзка⁷³. При това положение Върховният съд на Луизиана приема предявения от *Minyard*

иск за основателен, заставайки на позицията, че една подобна претенция за имуществено уравнение намира своето оправдание в принципа за забрана на неоснователното обогатяване, чието действие категорично не се ограничава до регламентирания в кодифицираното писано право случаи на недължимо платено и водене на чужда работа без натоварване⁷⁴. По този начин общият

⁷⁰ Виж **Tate**, Albert. The Louisiana action for unjustified enrichment. Tulane LR, 1976, № 50, 883. ⁷¹ Става дума за *Payne & Harrison v. Scott*, 14 La. Ann. (1859), а по-късно и *Garland v. Estate of W.S. Scott*, 15 La. Ann. 143 (1860 г.). Решенията са цитирани по **Nicholas**, Barry. The Louisiana law of unjustified enrichment through the act of the person enriched. *Tul Civ LF* 3, 1991 – 1992, № 6/7, 10–13. ⁷² Решението е цитирано по **Schrage**, Eltjo L. J, Barry **Nicholas**. Unjust enrichment and the law of restitution. – In: *Unjust Enrichment: The Comparative Legal History of the Law of Restitution* (Ed. by Schrage, E.L.J.). Berlin : Duncker & Humblot . 1995, 21–24. ⁷³ Виж **Nicholas**, Barry, *Op.cit.*, 13. ⁷⁴ Използвайки мотивите на Френския касационен съд от казуса *Boudier* и сериозно количество аргументи, заимствани почти директно от сравнителния анализ между френското право и това на Луизиана, направен от Barry Nicholas, съдът решава, че средството, предоставено в полза на обеднялото се лице от френския касационен съд – *actio de in rem*

320

иск за неоснователно обогатяване бива признат като юриспруденциално творчество. Тези процеси в Луизиана не довеждат до така разпространените във Франция опасения и страхове, че обща претенция за неоснователно обогатяване, а още повече и такава, възникнала в юриспруденцията и основана на справедливостта, би отворила твърде широка дискреция за съдията, което на свой ред би довело и до правна несигурност⁷⁵, защото ще се окаже, че единствено от юридическия авторитет на съдията зависи дали може или не спорът да бъде разрешен въз основа на версионния иск, тъй като само той ще може да преценява дали съществува друго писано правило, което да се приложи вместо последния. Съществен принос за това има съществуващата във всички граждански кодификации на Луизиана т.нар. *directory clause*⁷⁶, позволяваща на съдиите там, където липсва изричен законов текст за разрешаване на конкретния спор, да правораздават въз основа на справедливостта⁷⁷.

Тези процеси в юриспруденцията, а така и в доктрината дават съществен тласък за осъществяване на реформи в гражданската кодификация на Луизиана, като се създава много подходяща среда за изричното нормативно закрепване на генерална клауза в материята на неоснователното обогатяване в Луизиана. И това става реалност през 1995 г. със създаването на правилото на чл. 2298 от ГК на Квебек. Цитираната разпоредба предвижда, че възниква задължение за имуществено уравнение (не съвсем коректно наречено задължение за обезщетение) във всички

случаи, в които едно лице без правно осно

verso не е по различно от иска за „обезщетение“, признат в юриспруденцията на Луизиана, който също следва да се разглежда като основан на принципа на недопустимост на неос нователно обогатяване. При така формирана решаваща воля, съдът уважава предявената от ищеца претенция въпреки погасяването по давност на алтернативната претенция към трето лице – договорния партньор на ищеца. Критика върху така възприетото виж у **Nicholas**, Barry. The Louisiana law of unjustified enrichment through the act of the person enriched. Tul Civ LF 3, 1991 – 1992, № 6/7, 13.⁷⁵ **Zimmerman**, Reinhard. A road through the enrichment-forest? Experiences with a general enrichment action. – *Comparative and International Law Journal of Southern Africa*, 1985, № 18, 1 – 20.

⁷⁶ За историята на тази клауза през различните етапи от развитието на правната сис тема в Луизиана, виж **Palmer**, Vernon Valentine. The Louisiana Civilian Experience: Critiques of Codification in a Mixed Jurisdiction. Carolina: Academic Press. Durham. NC. 2005, 135–177.

⁷⁷ Става дума за Article 21 in the 1808 Digest и всички следващи кодификации, като в сега действащия кодекс от 1993 – това е правилото на Article 4 (1993). **Palmer**, Vernon Valentine. The Louisiana Civilian Experience: Critiques of Codification in a Mixed Jurisdiction. Carolina: Academic Press. Durham. NC. 2005, 146–167. Авторът сочи, че въз основа на разпоредбите на чл. 1960 от ГК на Луизиана от 1825 г., а така и чрез позоваване на правилата на чл. 1965, съдържим в ГК на Луизиана от 1870 г., бива включено и правило, което директно реферира към моралната максима, според която никой не следва да се обогатява за чужда сметка.

321

вание се е обогатило за чужда сметка⁷⁸. В така създадената формула терминът без правно основание се използва, за да бъдат изключени от приложното поле на чл. 2298 от ГК на Луизиана случаите, в които обогатяването е последица на валиден правен акт или на закона. Вижда се, че и в това отношение напълно е възприет отрицателният цивилистичен подход⁷⁹, като акцент във формулата на общия иск е поставен върху липсата на *causa iusta* за настъпилото обедняване и обогатяване,⁸⁰ служещ за ориентир, който позволява да бъде извършена преценка, дали състоянието на имуществено разместване следва да бъде съхранено или не.

По този начин обаче биват възприети и недостатъците на разрешенията, формулирани в лоното на романската правна традиция, а именно – твърде генерализираните елементи на фактическия състав на общия иск за неоснователно обогатяване изглежда да покриват всичко, но всъщност обхващат и случаи, които законодателят изобщо не е имал предвид и не е желал да уреди. Затова и опитът на Луизиана показва, че дори в онези системи, в които основно се разчита на подобни общо формулирани клаузи в желание да бъде създаден краен брой правила, които да обхващат всичко, законодателят се вижда принуден да възприеме допълнителни критерии относно определяне, а така и ограничаване на едно твърде широко приложно поле⁸¹. Това обяснява

и защо новелата на чл. 2298 от ГК на Луизиана, макар и не без дебати и противоречия, възприема доктрината на субсидиарността на *actio de in rem verso*, облечена във формулата за липса на друг иск. При все това изискването за липса на друг иск, като изразител на субсидиарността на общата претенция за неоснователно обогатяване в Луизиана, следва да бъде разбирано по-скоро конкретно. Конкретната субсидиарност означава, че по правило иск, основан

⁷⁸ В структурно отношение чл. 2298 е разположен след правилата, регламентиращи воденето на чужда работа без натоварване (чл. 2292–2297), бидейки встъпителна разпоредба от самостоятелен раздел, озаглавен „Обогатяване без основание“ и е единствено правило в същия този раздел, посветен на принципни положения, като едва след това са уредени съставите на недължимо платено (чл. 2299 – чл. 2305). При все това в литературата се настоява, че възприетата по романски образец субсидиарност на общия иск на неоснователно обогатяване обезсмисля началната позиция, която генералната клауза заема в материята на неоснователно обогатяване. Така **Nicholas**, Barry, **Schrage**, Eltjo L. J. *Unjust enrichment and the law of restitution: A comparison.* – In: *Unjust Enrichment: The Comparative Legal History of the Law of Restitution* (Ed. by Schrage, E.L.J.). Berlin: Duncker & Humblot, 1995, 10 at seq.

⁷⁹ **Nicholas**, Barry. *Unjustified Enrichment in the Civil Law and Louisiana Law.* – *Tul. L. Rev.* 1961–1962, № 36, 605–635. ⁸⁰ Още по този въпрос виж в: **Maxqueen**, Hector L. *Unjustified Enrichment in Mixed Legal Systems.* – *Restitution Law Review*, 2005, № 13, 21–33.

⁸¹ Така **Schlechtriem**, P., **Coen**, Ch., **Hornung**, R. *Restitution and Unjust Enrichment in Europe.* – *European Review of Private Law*, Kluwer Law International. Printed in the Netherlands, 2001, 380–382.

322

на твърдения за неоснователно обогатяване, е изключен при наличие на друго ефективно средство за защита, което правото предоставя на ищеца, освен ако в конкретния случай и с оглед обстоятелствата по делото, би се оказало, че другият иск не би осигурил ефективна защита⁸².

Линията на ограничения в приложното поле на общия иск в Луизиана продължава чрез допълнително възпроизвеждане на френския модел на ограничаване включително на размера на *actio de in rem verso*. Водещата законодателна идея е на обеднялото се лице да се даде възможност да иска имуществено уравнение само за това, с което имуществото му е намаляло. По тази причина и в чл. 2298 от ГК на Луизиана се предвижда, че размерът на дължимото обезщетение е равен на по-малката стойност измежду обедняването и обогатяването. Тази формулировка е утвърдено в юриспруденцията още от началото на XIX век и не се поставя под съмнение.

По-късно, както в Италианския ГК (чл. 2041)⁸³, така и в ГК на Франция (макар едва след реформата от 2016 г. с новелата на чл. 1303–4⁸⁴), се създават правила, които закрепват нормативно подобно ограничение относно обхвата на *actio de in rem verso*.

2.4. Квебек

Аналогично разрешение съдържа и новото гражданско законодателство на канадската провинция Квебек, което безспорно може да бъде причислено към правните системи с континенталноправни традиции извън Европа, които съчетават в себе си и някои „примеси“ от common law елементи⁸⁵.

Правната система на Квебек, по подобие на тази на щата Луизиана, има за свой първообраз френското право, което се доказва и от факта, че в Квебек от 1866 г. действа гражданска кодификация, която както по своето съдържание и принципни разрешения, така и по своята структура, твърде много напомня френския граждански кодекс⁸⁶. Оттук и е разбираемо защо първоначално

⁸² **Nicholas**, Barry. Unjust Enrichment and Subsidiarity. – In: *Scintillae Iuris*, Studi in Memoria di Gino Gorla, Milano. 1994, vol. III, 2037–2045. ⁸³ **Dickson**, Brice, Op.cit., 119. ⁸⁴ Виж François, «Présentation des articles 1303 à 1303–4 du nouveau chapitre III “L’enrichissement injustifié”», La réforme du droit des contrats présentée par l’IEJ de Paris I, <https://iej.univ-paris1.fr/openaccess/reforme-contrats/titre3/stitre3/chap3-enrichissement-injustifie/> [consulté le 24/01/2018]. ⁸⁵ Влиянието на англо-санксонската правна традиция е разбираемо, доколкото Канада е сред юрисдикциите, които традиционно биват определяни като такива на общото право. Виж **McInnes**, Mitchell. The Canadian Principle of Unjust Enrichment: Comparative Insights into the Law of Restitution. – *Alberta Law Review*, 1999 № 37, 1 – 22. При все това авторът сам сочи, че и Канада попада под особеното очарование на романския модел в областта на неоснователно обогатяване. ⁸⁶ **Gomes**, Júlio M. V. Unjust Enrichment: a Few Comparative Remarks. – *European Review of Private Law*, 2001, № 2, 462–463.

при регламентация института на неоснователното обогатяване законодателят в Квебек възприема безрезервно рестриктивния подход на Pothier, като регламентация в ГК на Квебек получават единствено гестията и недължимо платеното, а общ фактически състав на неоснователното обогатяване не бива възприет. Всъщност във Франция страхът от общата претенция за неоснователно обогатяване е наследство отчасти и от научните трудове, създадени в предкодификационния период, които са доминирани от вече споменатото виждане, че една обща претенция за неоснователно обогатяване, би отворила твърде широка дискреция за съдията, което на свой ред би довело и до правна несигурност⁸⁷.

Естествено тези опасения от френската доктрина и юриспруденция се пренасят върху онези национални правни системи, които следват романския образец. И Квебек не е изключение от тези процеси, доколкото след кодификацията на гражданското право се правят опити възникналите спорове по повод „волни“ и „неволни“ имуществени размествания *sine causa* да бъдат

разрешавани единствено с помощта на съществуващите норми в кодекса. Това се оказва невъзможно, а нуждата от признаване на обща претенция за неоснователно обогатяване, която да „запълва“ пространството, оставено от специалните кондикционни претенции и средства за имуществено уравнение, се усеща все по-осезаемо в началото на XX в. При все това процесите на неерализиране на отговорността за неоснователно обогатяване в Квебек не се развиват с темповете на френската юриспруденция.

Приблизително сто години, след като Френският касационен съд е признал съществуването на *actio de in rem verso* като общо средство за отстраняване на имущественото неравенство за случаите, които остават необхванати от разпоредбите на действащото писано право, Върховният съд в Квебек постановява съдебно решение, чийто ефект и значение могат да бъдат сравнени с *Arrêt*

Boudier от 1892 г.⁸⁷. Става дума за решението по делото *Companie immobilière Viger Ltée v Lauriat Giguire Inc*⁸⁹, постановено през 1977 г.⁹⁰. Посоченото решение съдържа произнасяне на Върховния съд в Квебек по спор, обусловен от наличието на усложнени договорни отношения между множество участници. От фактите по делото става ясно, че ищецът *Lauriat Giguire Inc*, при наличие на договорно възлагане от страна на орган на местното самоуправление,

⁸⁷ **Zimmerman**, Reinhard. A road through the enrichment-forest? Experiences with a general enrichment action. – *Comparative and International Law Journal of Southern Africa*, 1985, № 18, 5. ⁸⁸ Цитирано по **BEATSON & SCHRAGE**. Cases, Materials and Text on Unjustified Enrichment. Oxford: Hart Publishing, 2003, 38.

⁸⁹ [1977] 2 SCR 67; 10 NR 277, цитирано по **MacQueen**, Hector L. Unjustified Enrichment in Mixed Legal Systems. – *Restitution Law Review*, 2005, № 13, 23. ⁹⁰ За детайли виж **MacQueen**, Hector L. Unjustified Enrichment in Mixed Legal Systems. – *Restitution Law Review*, 2005, № 13, 21–33.

324

извършва определени дейности по изравняване на терен, който ответникът *Companie immobilière Viger Ltée* по-късно придобива от органа -възложител. След време става ясно, че самото договорно възлагане не е произвело правно действие, доколкото не е била спазена процедурата по неговото сключване, а органът-възложител се оказва че е заплатил само малка част от уговорената цена в полза на *Lauriat Giguire Inc*. При това положение Върховният съд на Канада застава на позицията, че *Companie immobilière Viger Ltée* се явява не основателно обогатен, доколкото е закупил подобрен имот, чието подобряване не се изразява в изравняването на терена, макар и последното да е извършено от ищеца при наличие на възлагане от страна на предишния собственик.

Взимайки предвид, че действащият към този момент граждански кодекс на Квебек, не съдържа изрично правило, под чието приложно поле да попад

не спорната хипотеза, решаващият състав приема, че разрешение следва да бъде изведено въз основа на водещите принципи на правото, които не е за дължително да бъдат формулирани в нормативни правила, за да се счита, че имат пряк и непосредствен регулативен потенциал. Оттук съдът се позовава не само на френската доктрина и юриспруденция, но още и на естествена та справедливост и на общия принцип за недопустимост на неоснователното обогатяване, за да обоснове правото на ищеца в случая да претендира възстановяване на своето обедняване.

Тази претенция в Квебек получава наименованието *actio de in rem verso* макар твърде много да се различава от своя римскоправен първообраз⁹¹. От тук ясно личи, че решаващият състав, постановил решението по *Companie immobilibre Viger Ltie v Lauriat Giguire Inc*, е следвал вдъхновяващия пример на френската юриспруденция, а вероятно и на формулата на Aubry и Rau относно *actio de in rem verso*, за която се твърди, че е директно възпроизведена в решението по делото *Arrêt Boudier* от 1892 г. В *Companie immobilibre Viger Ltie v Lauriat Giguire Inc* Върховният съд на Квебек не само признава съществуване то на общ иск за неоснователно обогатяване, но и формулира предпоставките, които са нужни за неговото успешно провеждане, а именно, за чието успешно провеждане според съда е нужно да бъде установено обогатяване, обедняване, връзка между тях, липса на основание, липса на заобикаляне на закона и липса на друго правно средство за защита.

Тези и други опити за признаване на претенция за имуществено уравнение въз основа на справедливостта, която да бъде приложима в онези случаи, които не попадат под регламентацията на съществуващите в кодекса правила, продължават в Квебек до 1994 г., когато в новоприетия ГК на Квебек бива нормативно закрепен общ иск за неоснователно обогатяване с правилото на

⁹¹ Gutteridge, H., David, R. The Doctrine of Unjustified Enrichment. – *The Cambridge Law Journal*, 1934, № 5, 204, Available from: doi:10.1017/S0008197300126753 <http://www.jstor.org/stable/4502733>

чл. 1493⁹². Според цитираната разпоредба лице, което без правно основание се е обогатило за чужда сметка е длъжно до размера на своето обогатяване да обезщети обеднелия, като по този начин компенсира за неговото обедняване.

В структурно отношение правилото на чл. 1493 от ГК на Квебек е по местено накрая на частта, която регламентира неоснователното обогатяване след правилата за недължимо платено и водене на чужда работа без натоварване. И тази структура, в сравнение с възприетата в ГК на Луизиана, като че е по-съответна на субсидиарния характер на общия иск за неоснователно обогатяване и концепцията, че същият е последно защитно средство. Идеята за

субсидиарността *actio de in verso*, както стана ясно, не е творческа инвенция на законодателя в Квебек, доколкото тази концепция е дискутирана още в началото на нашата епоха, но и по всяка вероятност не е наследена от римското право⁹³. Може да допуснем, че савинианската теза за субсидиарните източници на правото, която е позната на френските юристи още от първата половина на XIX век, бива заимствана от френската юриспруденция и доктрина за назоваване на доктрината за ограничаване приложното поле на общата претенция за неоснователното обогатяване във Франция, а оттук и във всички държави, които следват романския модел. Това обяснява защо макар и в ГК на Квебек да липсва изрично правило, което да предвижда, че за уважаване на *actio de in rem verso*, е нужно обеднелият се да няма друг иск, то в доктрината няма колебания, че общият иск за неоснователно обогатяване е субсидиарен.

И докато в щата Луизиана субсидиарността преклудира възможността за предявяване на общата претенция за неоснователно обогатяване винаги, когато обеднелото се лице има на практика друг иск било срещу обогатилия се, било срещу трето лице, то в Квебек се възприема друг подход. Счита се, че в гражданския кодекс на Квебек правилата, посветени на неоснователното обогатяване, като че ограничават действието на изискването за липса на друг иск само по отношение на същия ответник – обогатилия се, но не и по отношение на трето лице. Това е поредното доказателство, че подходът към изясняване на случаите на „индиректно“ обогатяване се различава от юрисдикция до юрисдикция въпреки някои общи белези. Същевременно традиционният юридически уклон към търсене на еднозначен отговор, който в еднаква степен да раз

⁹² **Challies**, George Swan. The Doctrine of Unjustified Enrichment in the Law of the Province of Quebec. Montreal: Wilson & Lafleur. 2d ed. 1952, 30. ⁹³ Опитите в тази насока субсидиарността като концепция в неоснователното обогатяване да бъде проследена до творението на Юстиниан *condictio sine causa generalis*, за която някои романисти са на мнение, че представлява субсидиарно средство за защита, като че не са достатъчно убедителни. **Zimmermann**, Reinhard. The law of obligations. The roman foundation of the civilian Tradition. Cape Town: Juta & co. Ltd. 1990, 856.

решава различни спорни хипотези, е обречен на провал що се отнася проблема с неоснователното обогатяване, настъпило между три и повече страни⁹⁴.

2.5. Бразилия

До този извод достига и доктрината и юриспруденцията в Бразилия, къ

дето създадената нова кодификация на гражданското право от 2002 г. дава възможност регламентацията на материята на неоснователното обогатяване там да бъде определена като една от най-цивилистичните сред нехомогенното правно семейство на смесените юрисдикции. В Бразилия законодателят по подобие на този в Квебек поема по двойствения път на уредбата както на отделни кондикционни претенции (чл. 876–883), така и на генерална клауза (чл. 884–886), която е поместена накрая на самостоятелен раздел, посветена на едностранните актове, в която са регламентирани още публичното обещание за награда (чл. 854–860) и гестията (чл. 861–875). В бразилската доктрина решението за унификация на материята на неоснователното обогатяване чрез възприемане на генерална клауза се обяснява със силното влияние на подхода в романо-германския правен кръг. Това позволява Бразилия да се приобщи към процеса, който в сравнителната литературата някои определят като революция на правото на неоснователно обогатяване в онези смесените юрисдикции, чиито доминиращи общи признаци могат да бъдат определени като проявления по-скоро на цивилистичната традиция⁹⁵. И наистина регламентацията, която правото на неоснователно обогатяване получава в Бразилия още с отменения ГК от 1916 г., като че не оставя съмнения, че същата отразява разрешенията, към които се придържат държавите на гражданското право и по-конкретно Франция.

Доколкото ГК на Бразилия от 1916 г. следва нормативните разрешения в областта на неоснователното обогатяване, които Code Civile, то разбираемо в него отсъства общ фактически състав на неоснователното обогатяване. Също както Code Civile в категорията кваизи-договори урежда единствено случаите на недължимо платеното (paiement de l'indu) и воденето на чужда работа без натоварване (gestion d'affaires), така постъпва и бразилският законодател. Разбира се това не се случва и без определено влияние от страна на авторитетното учение на Pothier, който в своите работи, посветени на неоснователното обогатяване, разглежда единствено *condictio indebiti* и поддържа, че случаите на неоснователно обогатяване следва да бъдат разрешени въз основа на правилата за воденето на чужда работа без натоварване (gestion d'affaires). Според Pothier естествената справедливост е самостоятелен източник на регулативен

⁹⁴ Visser, Daniel. Searches for Silver Bullets: Enrichment in Three-Party Situations. – In: Unjustified Enrichment: Key Issues in Comparative Perspective. (Ed. by D. Johnston & R. Zimmermann). Cambridge: Cambridge University Press, 2002, 526–288. ⁹⁵ Whitty, Nail. The Scottish enrichment revolution. – *Scottish Law & Practice Quarterly*, 2001, № 6, 167.

ния се възприемат в бразилската доктрина от началото на XX в.

Отделно от това, интензивното влияние на френското право върху бразилското прави така щото в Бразилия при действието на ГК от 1916 г. в юриспруденцията се наблюдава трайна тенденция, обосноваваща съществуването на задължения за имуществено уравнение във всички случаи, в които бива нарушен принципът за недопустимост на неоснователното обогатяване.

Това юриспруденциално творчество обаче може само временно да помогне за разрешаване на конкретна спорна хипотеза, но не и за преодоляване на общия нормативен дефицит в редица случаи на неоправдани имуществени размествания, които остават извън обхвата на кодифицираните правила. За това и все по-категоричното и в доктрината се признава нуждата неоснователното обогатяване освен да бъде признато като източник на облигационни задължения, да бъде създадена и генерална клауза. Това води до включването на правилото на чл. 884 в новия ГК на Бразилия от 2002 г., което по романски образец предвижда един окрупнен състав на обща претенция за неоснователно обогатяване, към която в правната доктрина се реферира като към *action de in rem verso*. Това обяснява и защо в новия кодекс на Бразилия на генералната клауза в материята на неоснователното обогатяване се приписват поне две функции, а именно : да служи като принцип и ръководно начало за тълкуване и прилагане на всички други специални искове за неоснователно обогатяване, бидейки едновременно с това и „резервно“ основание за предявяване на претенция за имуществено уравнение⁹⁶.

От текста на чл. 884 става ясно, че за успешното провеждане на общия иск за неоснователно обогатяване в Бразилия е нужно да бъде доказано обогатяване на едно лице за сметка на друго; обедняване на това лице, свързано с обогатяването на първото; връзка между обедняването и обогатяването; липса на основание за обогатяването; и липса на друг иск (вещен, деликтен, дого ворен), с който обеднелият да се защити. Няма съмнения, че тези елементи от фактическия състав на *actio de in rem verso* възпроизвеждат почти дословно италианския и френския законодателен модел на уредба. Няма спор, че така възприетата на нормативно ниво обширна формула безспорно има потенциала да приюти всички възможни в бъдещето случаи на неоснователно обогатяване, но така и да обезсмисли съществуването на специални правила за имуществено уравнение. Затова и с чл. 886 от ГК на Бразилия общата претенция за неоснователно обогатяване бива превърната в субсидиарно защитно сред

⁹⁶ Като остатъчна категория, тези правила на СС 2002 дават директна регламентация на случаи на неоснователно обогатяване, които не попадат под приложението на други специални разпоредби. Виж **Michelon**, Claudio. *Native Sources and Comparative Resources: Unjustified Enrichment in Brazil after the 2002 Civil Code*. *Restitution Law Review*, 2014, 59 – 80.

ство, което възниква единствено при липса на друг иск, с който обеднелият се да може да се защити⁹⁷. И тук по подобие на романския, а отчасти и на немския модел, при който престаионната кондикция изключва непрестаионна та, доктрината на субсидиарността е призвана да брани самата йерархия и ред в правната система.⁹⁸ Затова и не би било пресилено да кажем, че в по-общ план причините, които налагат възприемането на субсидиарността на общата претенция за неоснователно обогатяване, са конкретно подчинени на нейната функция на работещ механизъм за определяне на съотношението между не основателното обогатяване и останалите сфери на облигационното право, а и на частното право въобще.⁹⁹

2.6. Израел

И въпреки че Израел традиционно се разглежда като юрисдикция, при надлежаша към правното семейство на смесените юрисдикции, то нейното развитие е *sui generis*. И това едва ли може да бъде отдадено единствено на обстоятелството, че по подобие на Шотландия и Израел не споделя общата историческа съдба на бивша колония¹⁰⁰ на Франция, Испания или Великобритания. При все това не може да се отрече, че израелският национален право порядък е изграден върху една първоначално *common law* основа, която в исторически план се налага като последица от т.нар. английски мандат от 1922 в Палестина. И върху тази основа започват постепенно и поетапно да се наслагват определени цивилистични елементи¹⁰¹. Но и преди „рецепцията“ на мо дерната романо-германска традиция в областта на неоснователното обогатя ване, в Израел бива дадено предпочитание на идеята за съществуване на общ иск за неоснователно обогатяване, а така и на общ принцип на недопустимост на неоснователното обогатяване. Юриспруденцията и доктрината в Израел

⁹⁷ Така **Michelon** (2007): C. Michelon, *Direito Restituitório* (RT, São Paulo, 2007);. ⁹⁸ Така **Zimmermann**, Reinhard, Jack **Plessis**. *Basic Features of the German Law of Unjustified Enrichment*. – *Restitution Law Review*, 1994, 14 et sqq. ⁹⁹ Така **Dickson**, Brice, *Op.cit.*, p.100 – 103.

¹⁰⁰ Като че общото в историята на еволюция и развитие на тези правни системи е тяхното общо минало на бивши колониални държави, попаднали първоначално под влиянието на Франция, Испания или Холандия, които по-късно биват изместени от присъствието на Великобритания или САЩ. Същевременно държави като Израел и Шотландия, които традиционно се сочат като пример за хибриден тип правна система, са изключение от така посочения критерий. При все това отчитането в определени случаи на общите исторически обстоятелства макар и да не съставляват годен класификационен критерий при изясняване мястото на смесените юрисдикции, безспорно помага да бъде разбрано пресичането „пресрещането“ на различни правни кръгове и тяхното напластяване над съществуващите върху местните обичайноправни, а и често религиозно-правни традиции

решително отхвърлят характерната за ранния период от развитието на право то на неоснователно обогатяване common law концепция за implied contract, при която въз основа на фикция се прави допускането, че отговорността при квази-контрактите всъщност почива върху договор¹⁰². Водещо съображение за израелската доктрина е това, че не може да се говори за ограничаване категориите на хипотезите на неоснователно обогатяване до определен и предвари телно известен краен брой случаи. И именно по тази причина общият иск за неоснователно обогатяване бива призван да даде регламентация на всички бъдещи хипотези, като включително наличието на други разпоредби не е пречка пред неговите функции по преодоляване на законодателни празноти.

Този процес на отричане на разрешенията, характерни по-скоро за страните на общото право, завършва с приемането в Израел през 1979 г. на Закон за неоснователното обогатяване, с който се дава и изрична регламентация на една обща претенция за неоснователно обогатяване с правилото на art. I. С тази разпоредба бива формулирана генерална клауза, според която, който е придобил собственост, услуга или каквото и да било друго благо без правно основание, трябва да осъществи реституция в полза на обеднилия се, а ако не може да бъде осъществена реституция в натура, или такава реституция би била неразумна, следва да му заплати стойността на получената облага¹⁰³. Според буква „б“ на същото правило за основателността на претенцията е без значение дали ползата (благо) е придобито като последица от действие на обеднилия се или обогатилия се, или по какъвто и да е друг начин. В отлика от вече разгледаните представители на групата на смесените юрисдикции, в Израел водещ е не романският, а немският модел. При формулирането на обща клауза осезаемо е следван моделът на разделение на кондикциите, съдържащими в генералната клауза на неоснователно обогатяване в §812 (1) от БГБ¹⁰⁴.

В Израел се оказва изключително влиятелна теорията на Wilburg и von Caemmerer, според която всъщност § 812 (1) изречение първо от БГБ съдържа две алтернативни претенции, чийто разделителен критерий се оказва понятието за *Leistung* (изпълнение или прехвърляне, преминаване). Така изтъкван текстът на § 812 (1) изречение първо от БГБ дава основание за разделяне и поддържане на дихотомия¹⁰⁵ в съставите на неоснователно обогатяване и

¹⁰² Виж по този въпрос **Birks**, P. Mcleod. *The Implied Contract Theory of QuasiContract: Civil Option Current in the Century Before Blackstone*. – *Oxford Journal of Legal Studies*, 1986, № 6, 546.

¹⁰³ Относно Израел, виж още у **MacQueen**, Hector L. *Unjustified Enrichment in Mixed*

Legal Systems. – *Restitution Law Review*, 2005, № 13, 21–33, а така и The Civil Codes – Israeli Report. Available from: https://www.researchgate.net/publication/228142349_The_Civil_Codes_-_Israeli_Report [accessed Apr 25 2019].¹⁰⁴ Така **Friedmann**, D. Israel: General Survey. – *Restitution Law Review*, 1993, № 1, 153.¹⁰⁵ Още по този въпрос, виж в **Flume**, W. Die ungerechtfertigte Bereicherung nach dem Bürgerlichen Gesetzbuch als eine Rechtsfigur der Bereicherung. – In: 50 Jahre Bundesgerichtshof.

330

по-конкретно, за тяхното йерархично отношение. Това дава повод на Wilburg да изкаже своето предположение, според което при приложените на 812 (I) БГБ, следва да се прави разграничение между случаите на неоснователно обогатяване, възникващи от изпълнението на несъществуващо или недействително задължение (*Leistungskondiktion*)¹⁰⁶, от тези, при които обогатяването е настъпило по начин, различен от прякото престоиране (*Nichtleistungskondiktion*)¹⁰⁷. Затова и в Израел се провежда деление на случаите на неоснователно обогатяване, които попадат в приложното поле на общата клауза съгласно механизма на настъпване на имущественото разместване.

III. Заключение бележки

От изложените дотук сравнителноправни бележки ясно се вижда, че развитието на правото на неоснователно обогатяване в повечето от смесените национални системи би могло да се счита по-скоро като индикатор за влиянието на цивилистичната правна традиция¹⁰⁸. При все това създаването и прилагането на общо правило за недопустимост на неоснователното обогатяване в тези хибридни юрисдикции е резултат от дейността на съдии и учени, които създават автономно право и разрешения, които не съществуват в т.нар. чисти юрисдикции. Оформили се под едновременното въздействие на континентал

Festgabe der Wissenschaft (Ed. By Canaris et al.), München: 2000, 525–545, 534 et seq. Въпреки това остава един от най-дискуссионните въпроси в материята на неоснователното обогатяване, който има вече повече от половинвековна история без обаче съществен теоретичен прогрес относно това дали правилото на пар. 812(1) БГБ съдържа една (т.нар. унитарна теория) или две самостоятелни претенции (теория на разделението) за неоснователно обогатяване. Според поддръжниците на унитарната теория § 812 (1) БГБ всъщност съдържа един единствен фактически състав, чието формулиране само отразява историческия подход, при който случаите на неоснователно обогатяване са разделени съобразно това дали настъпило обединяване и обогатяване са съответни или противни на желанието и намерението на обединилия се.¹⁰⁶ Това въпреки формира и една от най-съществените разлики между френския и немския модел на неоснователно обогатяване. В романския модел случаите, които в Германия попадат в рубриката *Leistungskondiktion*, като част от генералната клауза на § 812(1) BGB, са извън

приложното поле на общия иск за неоснователно обогатяване, а се подчиняват на правилата на друг самостоятелен квази-контракт, а именно *condictio indebiti*.¹⁰⁷

Wilburg W. Die Lehre von der ungerechtfertigten Bereicherung nach österreichisch em und deutschen Recht. Graz, 1934, цитирано по **Gallo**, P. Unjust Enrichment A comparative analysis. – *The American journal of Comparative Law*, 1992, № 40, 442. Така и **Zimmermann**,

Reinhard. Unjustified Enrichment: The Modern Civilian Approach. – *Oxford Journal of Legal Studies*, 1995, № 15, 405.¹⁰⁸

Това е обяснимо и като си дадем сметка, че за един твърде дълъг период от време в *common law* напълно липсва систематика на правото на неоснователно обогатяване, заради което и влиянието, което това спорадично и казуистично развитие оказва върху формирането на т.нар. смесени юрисдикции, е твърде слабо.

331

ната и *common law* правна традиции, смесените юрисдикции са същински лаборатории за право, позволяващи на изследователя да изпробва по емпиричен път концепции, които са се появили в различни национални доктрини.¹⁰⁹

Отделно от това водещо за научния интерес към смесените юрисдикции е и обстоятелството, че по пътя на интернационализацията, унификацията и „позволеното“ взаимно влияние и проникване на идеи от една правна система в друга, хибридните правни системи служат като катализатор за еволюцията на различни концепции, в това число и тази за общ иск за неоснователно обогатяване. Защото това, че подходът на различни юрисдикции към един и същи проблем е различен, безспорно представлява предизвикателство пред формулирането на общи изводи, но същевременно позволява да бъде разбрано много за самия проблем, но и да бъде оценен избраният модел за неговото разрешаване.

И в това се състои огромният сравнителноправен потенциал на смесените юрисдикции. Защото при възприемането на определени „представителни“ образци от други правни кръгове (континентални или *common law* такива), то самият избор на чуждия законодателен модел, който бива осъществен, вече съдържа оценка за правилността и годността на избрания модел, а така и за възможните *raison d'être* за направения избор. И именно това определя същественото значение и мястото на смесените юрисдикции в дискусията за мястото на неоснователното обогатяване като институт, а така също и за отговор на въпроса от правно-техническо и правно-политическо значение дали може и трябва правото на неоснователно обогатяване да бъде структурирано чрез една генерална клауза.

ЛИТЕРАТУРА

Колен, Амброаз, Анри **Капитан**. Елементарен курс по френско гражданско право. Т. 2, кн. 1 и 2. Задължения и договори. Обща теория и източници. София, 1929.

Матеева, Екатерина. Към учението за правните семейства в съвременността през призмата на частното право. – *Год. СУ. Юрид. фак.*, 86, 2019.

Митев, Красимир. Възникване и развитие на идеята за общ фактически състав на неоснователното обогатяване. – В: *Правната наука – традиции и актуалност*. Пловдив: Унив. изд. Паисий Хилендарски, 2012.

Alvin, See. An Introduction to the Law of Unjust Enrichment. *Malayan Law Journal*, 2013, № 5, Research Collection School Of Law. Available at: https://ink.library.smu.edu.sg/sol_research/1228.

Beatson, Jack, Eltjo **Schrage**. Cases, Materials and Texts in the Law of Unjustified Enrichment. Hart Publishing. Oxford, 2003.

¹⁰⁹ **Visser**, Daniel. Cultural Forces in the Making of Mixed Legal Systems. *Tulane Law Review*, 2003, 47.

332

Birks, P. Mcleod. The Implied Contract Theory of QuasiContract: Civil Option Current in the Century Before Blackstone. – *Oxford Journal of Legal Studies*, 1986. **Challies**, George Swan. The Doctrine of Unjustified Enrichment in the Law of the Province of Quebec. Montreal: Wilson & Lafleur. 2nd edn, 1952.

Dawson, John. Indirect Enrichment. – In: *Ius Privatum Gentium: Festschrift für Max Rheinstein*. (Ed. by E. von Caemmerer, S. Mentschikoff and K. Zweigert). 1969, vol. II.

Dawson, John. Unjust Enrichment: A Comparative Analysis. Chicago, 1951. **Dickson**, Brice. Unjust Enrichment Claims: A Comparative Overview. – *The Cambridge Law Journal*, vol. 54, no. 1, 1995, 100–126. Available from: JSTOR, www.jstor.org/stable/4508037.

Descheemaeker, Eric. L'enrichissement injustifié: The Reform of 10 February 2016 in a Historical and Comparative Perspective (July 1, 2019). 3 *Tribonien* (2019), Forthcoming. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3447009>

Dietrich, Jorg. Restitution: A New Perspective. Sydney: Federation Press, 1998. **Flume**, W. Die ungerechtfertigte Bereicherung nach dem Bürgerlichen Gesetzbuch als eine Rechtsfigur der Bereicherung. – In: 50 Jahre Bundesgerichtshof. Festgabe der Wissenschaft (Ed. By Canaris et al.), München: 2000

Friedmann, D. Israel: General Survey. – *Restitution Law Review*, 1993. **Gallo**, P. Unjust Enrichment: A comparative analysis. – *The American journal of Comparative Law*, 1992.

Gomes, Júlio M. V. Unjust Enrichment: A Few Comparative Remarks. – *European Review of Private Law*, 2001, № 2.

Grantham, Ross, Charles **Rickett**. Disgorgement for Unjust Enrichment. – *The Cambridge Law Journal*, 2003, № 62.

Grantham, Ross, Charles **Rickett**. On the Subsidiarity of Unjust Enrichment. – *Law Quarterly Review*, 2001, № 117.

Gutteridge, H., R. **David**. The Doctrine of Unjustified Enrichment. – *The Cambridge Law Journal*, 1934, № 5.

Hallebeek, Jan. The concept of unjust enrichment in late scholasticism. Nijmegen: Gerard Noodt Instituut, 1996.

Hogg, Martin. Unjustified enrichment in Scots law twenty years on: Where now? – *Resti*

tution Law Review, 2006.

Hooker, M., B. Legal. Pluralism: An Introduction to Colonial and Neo-Colonial Laws. Oxford: Oxford Univ Press, 1975.

Johnstone, David, Reinhard **Zimmermann**. Comparative Law of Unjustified Enrichment. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

Jooste, Christian, Eltjo **Schrage**. Subsidiarity of the General Action for Unjust Enrichment (Part 1), 2016 J. S. Afr. L. 1 (2016).

Kötz, H. The Value of Mixed Jurisdictions. – *Tulane Law Review*, 2003. **Krebs**, Tomas. In defence of unjust factors. – In: Unjustified Enrichment: Key Issues in Comparative Perspective. (Ed. by D. Johnston & R. Zimmermann). Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

MacQueen, Hector The Sophistication of Unjustified Enrichment: A Response to Nils Jan sen, Edinburgh L. Rev, 2016, № 20, 312–325.

333

MacQueen, Hector. Unjustified Enrichment, Subsidiarity and Contract. – In: Mixed Jurisdictions Compared: Private Law in Louisiana and Scotland. (Ed. by V. Palmer & E. Reid). Edinburgh University Press, 2009.

MacQueen, Hector, William **Sellar**, David **Hamilton**. Unjust enrichment in Scots law. – In: Unjust Enrichment: The Comparative Legal History of the Law of Restitution (Ed. by Schrage, E.L.J). Duncker & Humblot, 1995.

MacQueen, Hector. Unjustified Enrichment in Mixed Legal Systems. – *Restitution Law Review*, 2005, № 13.

McInnes, Mitchell, The Canadian Principle of Unjust Enrichment: Comparative Insights into the Law of Restitution. – *Alberta Law Review*, 1999 № 37.

Meier, Sonja Unjust Factors and Legal Grounds. – In: Unjustified Enrichment: Key Issues in Comparative Perspective. (Ed. by D. Johnston & R. Zimmermann). Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

Michelon, Claudio. Native Sources and Comparative Resources: Unjustified Enrichment in Brazil after the 2002 Civil Code. – *Restitution Law Review*, 2014.

Nicholas, Barry. Unjust Enrichment and Subsidiarity. – In: *Scintillae Iuris*, Studi in Memoria di Gino Gorla, Milano. 1994, vol. III.

Nicholas, Barry Unjustified Enrichment in the Civil Law and Louisiana Law. – *Tul. L. Rev*, 1961–1962, № 36.

Oakes, Jeffrey L. Article 2298, the Codification of the Principle Forbidding Unjust Enrichment, and the Elimination of Quantum Meruit as a Basis for Recovery in Louisiana. – *Louisiana Law Review*, 1996, № 56, Available from: <https://digitalcommons.law.lsu.edu/lalrev/vol56/iss4/5>

Palmer, Vernon Valentine. Two Rival Theories of Mixed Legal Systems. – *Electronic Journal of Comparative Law*, 2008, № 1, Available from:

www.ejcl.org/121/art121-16.pdf **Palmer**, Vernon Valentine. Mixed Jurisdictions Worldwide : The Third Legal Family. United Kingdom : Cambridge University Press. 2001.

Palmer, Vernon. The Louisiana Civilian Experience: Critiques of Codification in a Mixed Jurisdiction. Carolina: Academic Press. Durham. NC. 2005.

Plessis, Jack Du. Comparative Law and the Study of Mixed Legal Systems. – In: The Oxford Handbook of Comparative law. (Ed. by M. Reimann & R. Zimmermann). N.Y.: Oxford Univ. Press, 2006.

Plessis, Jack Du. Towards a rational structure of liability for unjustified enrichment: thoughts from two mixed jurisdictions. – *South Africa Law Journal*, 2005, № 122.

Rahmatian, Andreas. Alchemistic Metaphors in Comparative Law: Mixed Legal Systems, Reception of Laws and Legal Transplants, *Journal of Civil Law Study*, 2018, № 11, Available at: <https://digitalcommons.law.lsu.edu/jcls/vol11/iss2/2>.

Reid, Dot Thomas. Aquinas and Viscount Stair: The influence of scholastic moral theology on Stair's account of restitution and recompense. – *Journal of Legal History*, 2008, № 29. **Reid**, Kenneth. The Idea of Mixed Legal Systems. – *Tulane Law Review*, 2003, № 78. **Schlechtriem**, P., Ch. **Coen**, R. **Hornung**. Restitution and Unjust Enrichment in Europe. – *European Review of Private Law*, Kluwer Law International. Printed in the Netherlands, 2001.

Schrage, Eltjo. The Law of Restitution: the History of Dutch Legislation. – In: Unjust Enrichment: The Comparative Legal History of the Law of Restitution (Ed. by Schrage, E.L.J). Berlin : Duncker & Humblot , 1995.

334

Schrage, Eltjo, Barry **Nicholas**. Unjust enrichment and the law of restitution. – In: Unjust Enrichment: The Comparative Legal History of the Law of Restitution (Ed. by Schrage, E.L.J). Berlin : Duncker & Humblot, 1995.

Sellar, William. Unjust Enrichment. – In: The Laws of Scotland: Stair Memorial Encyclopaedia, 1996, Vol. 15.

Sirena, Pietro. The DCFR – Restitution, Unjust Enrichment and Related Issues. – *European Review of Contract Law*, 2008, № 4.

Sonnekus, J. C. Unjustified Enrichment in South African Law. South Africa: LexisNexis. 2008.

Tate, Albert. The Louisiana action for unjustified enrichment. *Tulane LR*, 1976, № 50.

Van Zyl Deon Hurter. The general enrichment action is alive and well. – *Acta Juridica*, 1992. **Visser**, Daniel. Cultural Forces in the Making of Mixed Legal Systems. – *Tulane Law Review*, 2003.

Visser, Daniel. Rethinking unjustified enrichment: A perspective of the competition between contractual and enrichment remedies. – *Acta Juridica*, 1992.

Visser, Daniel. Searches for Silver Bullets: Enrichment in Three-Party Situations. – In: Unjustified Enrichment: Key Issues in Comparative Perspective. (Ed. by D. Johnston & R. Zimmermann). Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

Whitty, Nail. Rationality, nationality and the taxonomy of unjustified enrichment. – In: Unjustified Enrichment: Key Issues in Comparative Perspective. (Ed. by D. Johnston & R. Zimmermann). Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

Whitty, Nail, Daniel **Visser**. Unjustified Enrichment. – In: Mixed Legal Systems in Comparative Perspective: Property and Obligations in Scotland and South Africa. (Ed. by R. Zimmermann, D. Visser and K. Reid), 2004.

Wilburg W. Die Lehre von der ungerechtfertigten Bereicherung nach österreichischem und deutschen Recht. Graz, 1934.

Wolffe, James. Enrichment by improvements in Scots law. – In: Unjustified Enrichment: Key Issues in Comparative Perspective. (Ed. by D. Johnston & R. Zimmermann).

- Cambridge. **Zimmermann**, Reinhard, Jack **Plessis**. Basic Features of the German Law of Unjustified Enrichment. – *Restitution Law Review*, 1994, 14 et seq.
- Zimmermann**, Reinhard The law of obligations. The roman foundation of the civilian Tradition. Cape Town: Juta & co. Ltd, 1990.
- Zimmermann**, Reinhard. A road through the enrichment-forest? Experiences with a general enrichment action. – *Comparative and International Law Journal of Southern Africa*, 1985, № 18.
- Zimmermann**, Reinhard Unjustified Enrichment: The Modern Civilian Approach. *Oxford Journal for legal studies*, 1995, № 15.

Дадена в Катедра „Гражданскоправни науки“ – май 2020 г.
Рецензенти – проф. д.ю.н. Екатерина Матеева
проф. д.ю.н Иван Русчев